

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI**

**MUHAMMED HAMİDULLAH VE ÇAĞDAŞ HADİS
ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Hale ÇERÇİBAŞI

Ankara-2008

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI**

**MUHAMMED HAMİDULLAH VE ÇAĞDAŞ HADİS
ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Hale ÇERÇİBAŞI

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

MUHAMMED HAMİDULLAH VE ÇAĞDAŞ İSLAM ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası:

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (23. 05. 2008).

Hale ÇERÇİBAŞI

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	VI
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	VI
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	VI
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	VII
4. ARAŞTIRMADA KULLANILAN METOD	VIII
5. XX. YÜZYILDA HİNDİSTAN’IN DURUMU	IX
5.1. Siyasi Durum.....	IX
5.2. İlmî Durum.....	XI
I. BÖLÜM	1
MUHAMMED HAMİDULLAH’IN HAYATI VE ESERLERİ	1
1. HAYATI	2
1.1. Haydarabad Dönemi.....	2
1.1.1. Doğumu ve Nesebi.....	2
1.1.2. Yetiştirilmesi.....	3
1.1.2. Haydarabad’ın İşgali, Vatandaşlıktan Çıkarılması ve Pakistan Devleti ile İlişkisi.....	6
1.2. Fransa Dönemi	7
1.3. Türkiye Dönemi	9
1.4. Amerika Dönemi ve Vefatı	14
2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	15
3. ÇEŞİTLİ YÖNLERİ	18
4. ESERLERİ	20
4.1. Telif Eserleri.....	21
4.2. Makaleleri	25
4.3. Tercüme Eserleri	37
4.4. Neşrettiği Eserler.....	37

4.5. Eserlerinin Türkiye’deki Etkileri ve Aldığı Eleştiriler.....	38
II. BÖLÜM	44
MUHAMMED HAMİDULLAH’IN ÇAĞDAŞ HADİS	
ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ.....	44
1. PEYGAMBER TASAVVURU	45
2. HADİS ANLAYIŞI.....	51
2.1. Hadis ve Sünnete Yaklaşımı	51
2.2. Hadis ve Sünnetin Önemi	53
2.3. Hadis-Tarih İlişkisi.....	55
3. KAYNAKLARI KULLANIMI	58
4. “MUHTASAR HADİS TARİHİ VE SAHİFE-İ HEMMAM İBN MÜNEBBİH”	
ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	60
4.1. Hadislerin Yazılması.....	60
4.2. Hadislerin Yazılmasının Yasaklanması Meselesi	62
4.3. Sahife-i Hemmâm b. Münebbih.....	64
SONUÇ.....	67
BİBLİYOGRAFYA	69
ÖZET.....	73
ABSTRACT.....	74

ÖNSÖZ

İslam kültüründe geride bıraktıkları eserleriyle kendilerini unutturmayan ve unutturmayacak olan nice ilim adamları vardır. Hayatlarından, sevdiklerinden, dünya nimetlerinden kısaca her şeyden fedakarlık ederek ilim hadimleri olan bu örnek insanları daha yakından tanımak ve tanıtmaya vesile olmak, bizim gibi ilim yolunda gitmeye yeni başlayan kimseler için mutluluk vericidir.

Bu açıdan XX. yüzyıla damgasını vurmuş, “yüzyılın ilim adamı” olarak nitelendirilmeye layık önemli bir şahsiyet olan ve ömrünü İslam’ı ve Hz. Peygamberi tanımaya, tanıtmaya adanmış Muhammed Hamidullah’ı araştırmamızın konusu edinmek, hayattayken kendisi ile tanışma imkanı bulamayan bizler için oldukça faydalı olacaktır.

Tez konumu bana tavsiye eden, ilgi ve emeklerini hiçbir zaman üzerimden eksik etmeyen, tavsiye ve eleştirileriyle yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar’a öncelikle teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca eleştirileri ile çalışmama katkıda bulunan Prof. Dr. Bünyamin Erul hocama teşekkürlerimi sunarım. Araştırmam esnasında kendileriyle fikir alış-verişinde bulunduğum ve yardımlarıyla her zaman yanımda olan arkadaşlarım Ayşe Taşpınar, Elif Erdem ve Rukiye Aydoğdu’ya da tek tek teşekkür ederim. Son olarak, hiçbir zaman benden maddî-manevî desteklerini esirgemeyen aileme çok teşekkür ederim.

Hale ÇERÇİBAŞI

Ankara-2008

KISALTMALAR

- AEIF: l'Association des Etudiants Islamiques en France
AFD: Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul, İ. Ü.
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale/madde
a.y.: Aynı yer
BCEPE: Bulletin de Centre d'Etudes de la Politiques Etrangère, Paris
BEO: Bulletin d'Etudes Orientales, Dimaşk (Şam)
CNRS: Centre National des Recherches Scientifiques
Çev.: Çeviren
DİA: T.D.V. İslam Asiklopedisi
FI: France-Islam, aylık dergi, Paris
h.: Hicrî
HAJ: Hyderabad Academy Journal, Hyderabad/Deccan
Haz.: Hazırlayan
Hz.: Hazreti
IC: Islamic Culture, Hyderabad/Deccan
IL: Islamic Literature, Lahore, Pakistan
IR: Islamic Review, Woking, İngiltere
JPHS: Journal of Pakistan Historical Society, Karachi, Pakistan
m.: Miladî
M.E.B.: Milli Eğitim Bakanlığı
MMİAdm.: Mecelletü Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Arabî bi-Dımaşk
MMİIr.: Mecelletü Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî
M.Ö.: Milattan önce
M.S.: Milattan sonra
PCh: Pensée Chi'ite, iki aylık dergi, Paris
QW: Quranic World, aylık dergi, Hyderabad/Deccan
REI: Revue des Etudes Islamiques, Paris
RSO: Rivista degli Studi Orientali, Roma

s.: Sayfa

sav: Sallallahu aleyhi ve sellem

tah.; Tahkik eden

T.D.V.: Türkiye Diyanet Vakfı

t.y.: Tarih yok

vd.: Ve diğeri

WI: Die Welt des Islam, Münster, Batı Almanya

Yay.: Yayınları

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Berlin

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Modern dönemde, ilmî tavrıyla ne klasik bir İslam alimi ne de Batılı bir araştırmacı olarak nitelendirilebilecek, aksine sentezci kişiliğiyle özgün bir araştırmacı profili sergileyen Muhammed Hamidullah'ın dönemi, hayatı, ilmî kişiliği, eserleri, hadis anlayışı ve çağdaş hadis araştırmalarındaki yeri tezin konusunu oluşturmaktadır.

Aslında Hamidullah İslamî İlimlere dair geniş bir yelpazede çok sayıda eser vermiştir. Fakat onun bu özelliğini bir tek çalışmada ortaya koymak, zaman ve nitelik açısından mümkün değildir. Bu nedenle konu, çalışma alanımız olan hadis sahası ile sınırlandırılmıştır. Dönem olarak da tezin adında belirtildiği üzere yalnızca modern dönem ele alınacaktır. Fakat burada modern dönemin incelenecek olması, Hamidullah'ın hadis anlayışını etkilemiş olabilecek önceki yaklaşımların, fikirlerin göz ardı edilmesine sebep olmayacaktır ve sergilediği yaklaşımın geçmişteki kökleri bulunmaya çalışılacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Yüz yıla yakın ömrünün tabiri caizse neredeyse tamamını İslamî İlimlerle ilgili araştırmalara vermiş olan 'yüzyılın ilim adamı' Hamidullah'ın gerek biyografisi, gerekse hadise yaklaşımı hakkında henüz konuyu etraflıca ele alan bir çalışma yapılmamıştır. İçinde bulunduğumuz dönem itibariyle onun gibi modern zamanda yaşamış, etkisi doğduğu ve yaşadığı yerle sınırlı kalmamış bir ilim adamını tanımak, İslamî İlimler sahasında çalışanlar için faydalı olacaktır. Bu nedenle tezimizin amacı Hamidullah ile ilgili dağınık haldeki bilgileri bir araya getirmek, hakkında bilinmeyenleri açık hale getirmek ve hadis birikimini modern araştırma

teknikleriyle değerlendiren özgün bir araştırmacı olarak onun hadis anlayışını ve hadis araştırmalarındaki yerini ortaya koymaktır. Hamidullah hakkında bugüne kadar yapılan çalışma ve etkinlikler şunlardır:

- Muhammed Raşid şeyh, *Dr. Muhammad Hamidullah*, Mizan Publisher, Faysalabad, 2003 (Urduca).
- Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (18-19 Kasım 2005), Tertip Heyeti: Mustafa Kara, Mustafa Uyar, Cağfer Karadaş, Adem Apak, M. Emin Maşalı, Mustafa Top, Abdullah Demir, Bursa İl Müftülüğü- U. Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2007.
- Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu, 16-17 Aralık 2006, İstanbul.
- M. Selim Ayday, *Muhammed Hamidullah'ın Kur'an'a Yaklaşımı ve Kur'an Eksenli Çalışmaları*, İ.Ü.S.B.E., İstanbul, 2006 (Yüksek Lisans Tezi).
- Fatih Selgeçti, *Muhammed Hamidullah'ın İslam Kamu Hukuku İle İlgili Görüşleri*, U.Ü.S.B.E., Bursa, 2007 (Yüksek Lisans Tezi).
- İbrahim Hamarat, *Çağdaş İslam Alimi Muhammed Hamidullah ve Fıkhi Görüşleri*, S.Ü.S.B.E., Konya, 2007 (Yüksek Lisans Tezi).

Hamidullah, yukarıda zikri geçen akademik çalışmalarda tefsir ve İslam hukuku açısından ele alınmıştır. Bu çalışmada ise onun bugüne kadar çok fazla dikkatleri çekmeyen bir yönü olarak hadis araştırmalarındaki yerinin ortaya konması amaçlanmıştır.

3. ARAşTIRMANIN ÖNEMİ

Muhammed Hamidullah, İslamî İlimler alanında 20. yüzyılın önde gelen simalarındandır. Kendisi hukuk alanında uzman olmasına rağmen, tarih, siyer, hadis, tefsir vb. ilimlerle ilgili olarak da geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Eserleri birçok dilde defalarca yayınlanmıştır.

Türkiye'yi ve Türk insanını çok seven Hamidullah, burada bulunduğu süre zarfında çok sayıda ders ve konferans vermiş, Türkçeye vukûfiyeti nedeniyle de takdir ve ödüle mazhar olmuştur. İlahiyat alanında Türk araştırmacılara emeği

geçmiş olan bu insana vefa borcumuzu ödeyebilmek açısından böyle akademik bir çalışmanın yapılması önem arz etmektedir.

Hamidullah, modern dönemde yaygın olan bir tek alanda derinleşme ve körelme tavrından uzak kalıp, İslamî İlimlere karşı bütüncül bir yaklaşım sergilemiştir. Bu nedenle günümüz İslamî İlimler alanındaki araştırmalara örnek olması bakımından onun bu bakış açısı önemlidir.

Kısaca özgün ve sentezci kişiliğiyle bu araştırmacının, İslam kültür mirasının aktüel ve tarihî değerini ortaya koymadaki yerinin tespit edilmesi tezi ehemmiyetli kılmaktadır.

4. ARAŞTIRMADA KULLANILAN METOD

Tezimiz konu itibariyle modern dönemle ilgili olduğu için öncelikle girişte Hindistan'ın XX. Yüzyıldaki genel durumu incelenmiştir.

1. Bölümde Muhammed Hamidullah'ın hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınmıştır. Hamidullah'ın hem Doğu hem de Batı coğrafyasında yaşamış olması dikkate alınarak ilmî kişiliği ve eserleri değerlendirilmiştir. Geniş bir yelpazede yer alan eserler, sistematik bir bütünlük içinde verilmeye çalışılmıştır.

2. Bölümde Hamidullah'ın çağdaş hadis araştırmalarındaki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede hadis anlayışı, hadis kaynaklarını kullanımı ve hadis tarihine dair eseri incelenmiştir.

Araştırmada ağırlıklı olarak deskriptif ve tahlilî bir metot kullanılmıştır. Bunun yanında objektif ve tutarlı davranmaya gayret edilmiştir. Yeri geldiğinde ise tenkidî bir yöntem takip edilmiştir.

Tezle ilgili verdiğimiz bu bilgilerden sonra Muhammed Hamidullah'ın hayatına bir giriş olması hasebiyle, doğup yetiştiği yer olan Haydarabad Nizamlığı ile Hindistan'ın XX. Yüzyıldaki siyasi ve ilmî durumlarının incelenmesine geçilecektir.

5. XX. YÜZYILDA HİNDİSTAN'IN DURUMU

5.1. Siyasi Durum

Tarihi M.Ö. 7000'li yıllara kadar giden Hindistan, ilk defa M.S. XV. yüzyılda Portekizliler tarafından sömürgeye maruz kaldı. M.S. XVII. yüzyıldan itibaren Hollandalı ve İngiliz tüccarların da ilgi odağı oldu. İngilizlerin burada bağımsız ticaret merkezleri oluşturması ile İngiliz-Fransız rekabeti ortaya çıktı. Bundan kazançlı çıkan taraf İngilizler oldu ve M.S. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren artık ülkenin siyasi ve idari yönetiminde söz sahibi oldular. M.S. XIX. yüzyılda Kuzey Hindistan'a yönelerek kıtanın büyük bir kısmında etkili olan İngiltere, 30 yıl içerisinde bütün Hindistan'ı fiilen hakimiyeti altına aldı. Bu durum ise Müslümanlar için asırlardır sahip oldukları hakim millet imtiyazlarının ellerinden alınması demektir. Her ne kadar İngiliz yönetimine karşı çeşitli ayaklanmalar çıktıysa da bunlardan bir sonuç alınmadı.

Nevvab Abdüllatif, Emir Ali ve Seyyid Ahmed Han gibi bazı önde gelen isimler Müslümanların varlıklarını korumanın tek yolunun İngiliz hakimiyetini kabullenmek olduğuna inanıyorlardı. Özellikle eğitim alanında faaliyet gösteren bu şahıslar kurdukları Batı tarzı eğitim müesseseleriyle modernist bir İslam anlayışı ortaya koydular. M.S. XX. Yüzyılın başında bu eğitim kurumlarından mezun olanlar arasında Panislamcı duygular baskın hale geldi. Bu dönemde özellikle Osmanlı Devleti'nin durumu, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Trablusgarb ve Balkan Savaşları gibi İslam aleminde yaşanan olaylar en önemli gündem maddesi oldu. Bununla birlikte 1911'de Bengal'de Müslümanlara verilen bağımsızlık hakkının geri alınması ve 1913'te Kanpur'da yol genişletmesi nedeniyle cami yıkımına karşı çıkan Müslüman halka ateş açılması gibi olaylar, Müslümanların İngiliz yönetiminden uzaklaşmasına neden oldu.

I. Dünya Savaşında Osmanlılar'ın İngilizler karşısında savaşa girmesi, Müslüman Hindistan basınıının Osmanlılar'dan yana tavır sergilemesine neden oldu. Bunun üzerine İngiliz yönetimi halkı galeyana getirebilecek önde gelen kişileri hapis ve sürgün yoluyla devre dışı bıraktı, basına da sansür uyguladı. Buna rağmen bu sert uygulama Müslümanlar ile Hinduları ortak hareket etmeye sevketti. Savaş sırasında İngiltere, Müslümanların tepkilerini yumuşatmak için Osmanlı Devleti, halife ve

mukaddes topraklarda bir değişiklik olmayacağına dair teminat verdi. Ancak savaştan sonra sözünü tutmaması üzerine Müslümanlar ve Hindular hükümete baskı yapmak üzere Hindistan Hilafet Hareketi'ni kurdular. Yoğun faaliyetler gösterilmesine rağmen amaca ulaşamadı. 1924'te Türkiye'de hilafetin kaldırılmasıyla da Müslüman-Hindu işbirliği sona erdi ve artık Müslümanların bağımsız bir devlet kurması fikri gündeme geldi. Muhammed Ali Cinnah ve Mevlana Muhammed Ali gibi kimseler bunu dile getirenler olarak anayasal çerçeve hazırlıklarına başladılar.

1940'da Müslümanlar Birliği tarafından Lahor'da yapılan toplantıda ilk defa Pakistan adı gündeme getirildi. 1947'de Pakistan Devleti'nin kurulmasına kadar lehte ve aleyhte çeşitli rapor, kitap ve makaleler hazırlandı. 3 Haziran 1947'de İngiltere'nin Hindistan'dan çekilmesi üzerine iki bölge Pakistan Devleti'nin kurulması tasarısı Hindular ve Müslümanlara sunuldu ve kabul edildi. 18 Temmuz 1947'de İngiliz parlamentosu tarafından onaylanan tasarı, 14 Ağustos 1947'de fiilen uygulamaya konuldu. Muhammed Ali Cinnah bağımsız Pakistan Devleti'nin ilk devlet başkanı oldu. Ancak iki bölge arasındaki etnik ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan çeşitli sıkıntılar nedeniyle birliktelik sadece 24 yıl sürdü. 1971'de yaşanan kanlı iç savaşın ardından Doğu Pakistan, Bengladeş adıyla bağımsızlığını ilan etti.

Hind alt-kıtasının iki bölge Pakistan Devleti olarak bölünmesi sırasında ise burada yer alan iç işlerinde serbest, dış işlerinde İngilizlere bağlı olan 500 kadar nizamlık, nevvâblık, racalık, prenslik ve krallık Hindistan ve Pakistan'dan dilediklerine katılmakta ya da bağımsızlığı seçmekte serbest bırakıldılar. Büyük çoğunluğu Hindistan'a katıldı. Haydarabad Nizamlığı ise bağımsızlığı tercih etti.¹ Daha sonra Pakistan'a katılma konusu gündeme getirildi. Fakat Hindistan tarafından bu reddedildi ve 13 Eylül 1948'de Haydarabad'ı kendi topraklarına kattı. Bu mesele uzun süre Hindistan ve Pakistan arasında sorun teşkil etti. Pakistan burası üzerinde hak talep etmeye devam etti. Bunun üzerine Hindistan hükümeti 1956'da yaptığı yeni bir düzenlemeyle nizamlığın topraklarını bölgedeki eyaletler arasında dil esasına göre paylaştırdı ve Haydarabad şehri Hindistan'ın Andra Pradeş eyaletinin merkezi haline geldi.

¹ Azmi Özcan, "Hindistan" maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 1998, XVIII/77-79.

Haydarabad Nizamlığı'nın dikkati çeken bir özelliği; yaklaşık 200 yıl boyunca Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde bulunmasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'daki genel eğilime paralel olarak Haydarabad Nizamlığı da Osmanlılara derin bir ilgi duymuştur. Karşılaştığı sıkıntılar sırasında Osmanlı Devleti'ne destek olma isteğini İngilizlere sürekli bildirmiştir. Son halife Abdülmecid'in sürgün edilmesi ile birlikte maddi sıkıntıya düşmesi üzerine Nizam Osman Ali Han, kendisine maaş bağlamıştır. Daha sonra da Abdülmecid'in kızı Dürrüşehvar'ı büyük oğlu Hidayet A'zam Câh ile, Şehzade Selahaddin Efendi'nin kızı Nilüfer Sultan'ı ise Küçük oğlu Şücâuddin Muazzam Câh ile evlendirmiştir.²

5.2. İlmî Durum

XVII. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlayan İngiliz sömürgeciliği ile birlikte batı ilmi ve kültürünün yaygınlık kazanmasıyla Hind alt-kıtasında iki ilmî yaklaşım ortaya çıktı. İlki Şah Veliyullah'ın temsil ettiği geleneksel yani batıya karşı olan; ikincisi ise Seyyid Ahmed Han'ın temsil ettiği modernist yani Müslümanların menfaati için batıya karşı olmayan yaklaşımdır.³

Hind alt-kıtasında XIX. yüzyıla gelinceye kadar, İslam eğitimi ve araştırmaları, köklü bir geleneğe sahip olan medreseler tarafından yürütülüyordu. Bu medreseler, bazı değişimler geçirmekle birlikte günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca medreselerin gelişiminde Moğol istilasından kaçarak Hindistan'a yerleşen Orta Asyalı Müslüman alimlerin payı büyük olmuştur. Bölgede daha sonra İngiliz hakimiyeti ile beraber batı tarzı eğitim kurumları açıldı ve zamanla bunlar, medrese eğitimine alternatif teşkil ettiler. Fakat 1857 ayaklanması sonrasında İngilizlerin çeşitli alanlarda uyguladıkları tedbirler, Müslümanların medrese eğitimine tekrar ağırlık vermelerine yol açtı.

Rahîmiyye Medresesi ile Dârululûm-i Firengî Mahal, bölgedeki geleneksel İslam eğitimi ve araştırmalarının önemli ölçüde gelişmesini sağlamıştır. XIX. yüzyıl sonlarına kadar ilim ve araştırma merkezi olarak önemini koruyan Rahîmiyye Medresesi'nde Şah Veliyullah ve oğulları gibi tanınmış alimler yetişmiştir.

² Azmi Özcan, "Haydarâbâd Nizamlığı" maddesi, DİA, İstanbul, 1998, XVII/34.

³ T. W. Arnold- M. Mujeeb, "Hindistan" maddesi, İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yayınevi, İstanbul 1950, V/1. Kısım, 532.

1857'den sonra İslam eğitimi ve araştırmalarında bir canlanma yaşanmıştır. Medreselerin yanı sıra Müslümanlar tarafından idare edilen üniversite, kolej ve araştırma merkezleri kurulmuştur.⁴

Bu dönemde geleneksel tarzda eğitim ve araştırma kurumları olarak, *Ehl-i Hadis*, *Diyobendî* ve *Birelvî* ekolleri karşımıza çıkmaktadır.

Seyyid Nezir Hüseyin Dihlevî (1805-1902) ve Sıddık Hasan Han Kannevcî'nin (1832-1890) fikirleri etrafında kurulan Ehl-i Hadis ekolünün temel düşüncesi, Kur'an ve sünnetin nassını esas alarak Müslümanların problemlerini çözmektir. Bu ekolün en etkin eğitim, araştırma ve yayın kurumu 1963'te tesis edilen Camiatu Selefiyye'dir. Ayrıca Ehl-i Hadis ekolü bölgede hadis ilminin canlanmasına büyük katkı sağlamış, Kütüb-i Sitte ve diğer temel hadis kaynaklarının şerhi ve Urducaya tercümesi ile ilgilenmiştir.

Diyobendî ekolü, Muhammed Kasım Nânevtevvî (1832-1880) öncülüğünde bir grup genç alim tarafından İngiliz hakimiyetine karşı ortaya çıkmıştır. Bu ekole mensup kimseler Dârululûm-ı Diyobend adlı medresedeki araştırmalarıyla İslam araştırmalarına katkıda bulunmuşlardır.

Mensupları tarafından "Cemaat-i Ehl-i Sünnet" olarak adlandırılan Birelvî ekolü ise genellikle az eğitimli Müslüman kesimin ilgisini çeken tasavvufi bir harekettir.

Bunlar dışında yarı geleneksel tarzda çeşitli eğitim ve araştırma kurumları vardır: *Nedvetu'l-Ulema*, *Medresetu'l-İslah*, *Câmiatu Nizamiyye* ve *Cemaat-i İslamî*.

Muhammed Hamidullah'ın mezunları arasında bulunduğu Camiatu Nizamiye, İslamî ilimlerin yanı sıra İngilizce, matematik, tarih, coğrafya ve mantık gibi genel bilimlerin de okutulduğu bir yerd. Neşirleriyle İslam dünyasında meşhur olan Dâiratu'l-Maarif'in araştırmacılarının büyük bir kısmı da buranın mezunlarıdır. Zengin bir kütüphanesi bulunan kurumun Meclisu İşâati'l-Ulûm adlı birimi 1987'ye kadar 96 kitap yayınlamıştır. Ayrıca içlerinde Muhammed Hamidullah'ın da bulunduğu bir grup Camiatu Nizamiyye hocası 1929'da, Hanefî alimlerin eserlerini ortaya çıkarmak ve bu sahada nitelikli neşirler yapmak üzere Meclisu İhyâi'l-Maarifi'n-Nûmaniyye adlı müesseseyi kurmuştur.

⁴ Abdülhamit Birişik, "Hindistan" maddesi, DİA, İstanbul, 1998, XVIII/94-95.

Cemaat-i İslamî ekolü ise Hamidullah'ın yaşadığı dönemde, faaliyetleri ve eserleriyle gerek Hind alt-kıtası gerekse Türkiye'de etkili olmuştur.

Bölgede modern dönemde kurulmuş olan en önemli üniversiteler; *Aligarh Muslim University*, *Camia Milliyye İslamiyye*, *el-Camiatu'l-Osmaniyye* ve *Camia Hamdard'* dir.

Hamidullah'ın yetişmiş olduğu kurumlardan biri olarak el-Camiatu'l-Osmaniyye, müfredatı, öğretim dili ve akademik kadrosu bakımından bölgenin en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Kökeni Dârululûm ve Nizam College'a dayanan üniversitede ağırlıklı olarak Urduca öğretim yapılması planlanmıştır. 1888'de kurulan Dâiretu'l-Maarifi'l-Osmaniyye adlı müessese de üniversiteye bağlı olarak dini, beşeri ve müspet ilimlerdeki nadir elyazmalarının neşirlerini gerçekleştirmiştir.

Hind alt-kıtasında medrese ve üniversitelerden başka Müslüman ya da misyoner kişi ve derneklerce çeşitli İslam araştırma enstitüleri de kurulmuştur. Bunlar, Islamic Research Association, The Institute of Indo-Middle East Culturel Studies, Islam and Modern Age Society, el-Merkezü'l-İslamî (The Islamic Center), The Islamic Fiqh Academy of India, Islamic Culture Board (1997'de The Academic and Cultural Publications Charitable Trust olarak ismi değiştirilmiştir.), Abul Kalam Azad Oriental Research Institute, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Henry Martyn Institute of Islamic Studies vd.

Bölgenin ilmî açıdan dikkat çeken bir başka özelliği ise elyazmaları bakımından oldukça zengin olan kütüphanelerinin bulunmasıdır.⁵

⁵ Abdülhamit Birışık, "*Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü, Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler*", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 2004, XVII (2004/2), 49-52; "*Hindistan*" maddesi, XVIII/95-99.

I. BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI VE ESERLERİ

1. HAYATI

1.1. Haydarabad Dönemi

1.1.1. Doğumu ve Nesebi

Muhammed Hamidullah 19 Ocak 1908'de (H. 16 Muharrem 1326), Hint Yarımadası'nın güneyinde o dönemde Haydarabad Nizamlığı hakimiyeti altındaki Dekkan bölgesinde yer alan, günümüzde ise Hindistan'ın Andra Pradeş eyaletinin merkezi olan Haydarabad şehrinde doğdu.⁶ Üçü erkek, beşi kız sekiz çocuklu geniş bir ailenin en küçük çocuğu olarak dünyaya gelen Hamidullah'ın annesinin adı Sultan Begüm (Beğâm), babasının ismi ise Ebû Muhammed Halîlullah'tır.⁷

Ailesi, çeşitli alim, hukukçu, yazar ve mutasavvıflardan oluşan köklü bir ilmî geleneğe sahiptir. Ataları birkaç yüzyıl önce Arabistan'dan göç etmiştir. Arap müfessir ve mutasavvıf Alâuddin Ali b. Ahmed el-Mehâimî (ö. 835/1432), Dekkan'ın meşhur suffilerinden Habîbullah Bicâpurî ve Behmenî veziri Mahmud Gâvân tarafından kurulan ünlü medresenin son yöneticisi olan Muhammed Hüseyin Şehîd, onun tanınmış ataları arasında yer almaktadır. Büyük dedesi Mevlevî Muhammed Gavs Şerefulmülk (ö. 1238/1822), Arap dili ve İslamî çalışmalar konusunda iyi yetişmiş bir alimdi. Arapça, Farsça ve Urduca'da olmak üzere 30'dan fazla kitap telif etmiştir. En önemli çalışmalarından biri yedi ciltten oluşan '*Nathr al-Marjân fî Rasm Nazm al-Qur'ân*' adlı tefsiridir. Hamidullah'ın anne tarafından dedesi Kâdî Muhammed Sıbğatullah Bedruddevle (ö. 1280/1863) de başarılı bir alimdi ve kitapları arasında bir Kur'an tefsiri yer almaktadır. Dönemin Madras yöneticisi olan Nevvab Gulam Gavs Han, Bedruddevle'yi 1272/1855'de baş kadı olarak tayin etmişti.

Muhammed Hamidullah'ın Haydarabad Nizamlığı müftülerinden olan babası Ebû Muhammed Halîlullah da önemli başarılarla sahip bir alimdi. Haydarabad

⁶ M. Kâmil Yaşaroğlu, "*Çok Yönlü Bir İslam Alimi Portresi: Muhammed Hamidullah*", Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 58.

⁷ Salih Tuğ, "*Prof. Dr. Muhammed Hamidullah*", Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 5; Mehmet Görmez, "*Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*", İslâmiyât-Kitâbiyât Bülten (Ekim-Aralık), Ankara, 2002, V/4, 5.

Nizmalığı tarafından hazine müdürlüğü görevine atanması nedeniyle Madras'tan Haydarabad'a göç etmişti. Müslümanlar kendisine vekalet vermek suretiyle zekatlarını bırakırlar, o da bunları ihtiyacı olan kimselere dağıtırdı. Ayrıca Haydarabad'da bir ilk olmak üzere toplanan bu zekatların faizsiz kredi şeklinde verilmesini sağlayan bir yapı oluşturmuş ve bizzat başkanlığını yapmıştı. Ebû Muhammed h.1363/m.1942'de vefat etti.⁸

1.1.2. Yetişmesi

Bir önceki başlık altında Muhammed Hamidullah'ın sekiz çocuklu, köklü ilmî geleneğe sahip bir aileden olduğu ifade edilmişti. Kardeşlerin hepsi İslamî ilimlerde olduğu kadar Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde de iyi yetişmişlerdi. Hamidullah, ilköğrenimini ve İslamî bilgilerini önce annesi ve ablaları, daha sonra babasından olmak üzere ailesinden aldı.⁹ Bazı özel sohbetlerinde ifade ettiğine göre “annesi Sultan Begüm bu bilgileri, Hz. Peygamberin hayatını, sahabi menkıbelerini, “Siyer”de yer alan ve peygamberin hayatını veya daha sonraki toplum içinde baş rolü oynadığı olayları, özel ve belli bir anlatım üslûbu kullanarak küçük bir çocuğun mantık ve muhayyilesine uyarlayarak onun zihninde ve belleğinde yer etmesini sağlamıştı.” Bu geniş ailenin bir de el yazması eserlerden oluşan zengin bir kütüphanesi vardı. Hatta Fuat Sezgin, “*Geschichte des Arabischen Schrifttums*” adlı çalışması için Hindistan'a gittiğinde Haydarabad'a uğrayıp bu kütüphaneden de istifade ettiğini belirtmektedir.¹⁰ Ayrıca Hamidullah'ın aile fertleri Cuma günleri bir araya toplanarak ailenin küçüklerine din ve ahlak eğitimi verirlerdi ki, Hint alt-kıtasında eğitim konusunda böyle bir gelenek vardı. Zira bu coğrafyada öne çıkan ilim ve fikir adamlarının çoğu ilk eğitimlerini aile içinde alarak ailenin gerçek bir eğitim kurumu olduğunu ispatlamışlardır.¹¹

⁸ Tuğ, “*Prof. Dr. Muhammed Hamidullah*”, 6; “*Tanıdığım Hamidullah*”, *Hayatlarıyla Yol Gösterenler*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005, 96; A. R. Momin, “*Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)*”, *Islamic Culture*, Hyderabad, 2003, LXXVII, 83.

⁹ Tuğ, a.y.; Momin, 84.

¹⁰ Tuğ, a.y..

¹¹ Abdülhamit Birışık, “*Muhammed Hamidullah'ın Yetiştiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar*”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (18-19 Kasım 2005)*, Bursa İl Müftülüğü- U. Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2007, 54.

1913-1922 yılları arasında Dâru'l-Ulûm'da, 1922-1928 yılları arasında Nizâmîye Medresesi'nde lisans öncesi eğitimini tamamladı.¹² Burada İslâmî ilimlerin yanı sıra fen bilimlerine dair öğrenim de gördü. Arapça, Farsça ve İngilizce öğrendi.¹³ 1924'de 'mevlevî kâmil' derecesini kazanmak amacıyla girdiği sınavı üstünlükle geçti. Aslında babasının batı tarzı ve İngilizce eğitime karşı endişeleri bulunmaktaydı. Ancak buna rağmen Hamidullah gizliden gizliye üniversiteye giriş sınavına hazırlandı ve sonuçlar açıklandığında ismi, kazanan adaylar listesinde zirvede yer aldı. Babası, oğlunun bu üstün başarısını, kendisine gönderilen yerel gazeteden öğrendi. Bunun üzerine Hamidullah İngilizce sınavına girdiği için azar işiteceği endişesiyle babasına gitti. Fakat beklediğinin aksine, oğlunun başarısından had safhada etkilenen Halîlullah, onu tüm kalbiyle takdir ettiğini ifade etti ve eğitimini devam ettirmesini söyledi. Babasının bu teşviki Muhammed Hamidullah'ın sonraki yıllarda sağlam bir zeminde durmasında etkili oldu.¹⁴

1928-1932 yılları arasında Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde lisans ve yüksek lisans öğrenimini tamamladı. 1929'da Hanefî alimlerinin eserlerini neşretmek amacıyla hadis ve Hanefî fihri alimi Ebu'l-Vefa el-Afgânî Kandehârî'nin (ö.1975) önderliğinde tesis edilen Meclisu İhyâi'l-Maârifî'n-Nûmaniyye'nin kuruluşunda yer aldı.¹⁵ Ayrıca 1931 yılından başlamak üzere 1994'e kadar, Şibli Nu'manî ve Seyyid Süleyman Nedvî'nin gayretleri sonucu oluşan Dâru'l-Musannifin Şibli Akademi'nin çıkardığı bir ilmî dergi olan "Meârif"e çeşitli katkılarda bulundu. Kendisinin burada 80'den fazla yazısı yayımlandı. 1931'de Hukuk Fakültesi'ne asistan olarak atandı.¹⁶ Lisans öğrenimi sırasında "modern devletler umumî hukuku" yani "siyer" ile yakından ilgilendi, hatta fakülte dekanı Hüseyin Ali Mirza'nın teşvikiyle "devletler umumî hukuku" ile "siyer" in aynı konular olduğuyula ilgili bir makale yazdı.¹⁷ Yüksek lisans tezini de yine bu konu üzerine yaptı. Kendisine bir burs sağlanmasıyla birlikte teziyle ilgili kaynak araştırması için Mekke, Medine, Beyrut, Şam, Kudüs, Kahire ve İstanbul kütüphanelerine gitti. Türkiye ve Türk dili

¹² Sadida Athaullah, "Dr. Hamidullah", www.isna.net/Horizons/article.

¹³ Casim Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", Hadis Tetkikleri Dergisi, İstanbul, 2003, I/I, 223.

¹⁴ Momin, "Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)", 84.

¹⁵ Birışık, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü, Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", 20; Salih Tuğ, M. Kamil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah" maddesi, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 534.

¹⁶ Birışık, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", 55-56.

¹⁷ Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", 5.

ile tanışması da ilk olarak bu süreçte oldu. 1932’de İstanbul’ a geldiğinde Şerafettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Hellmut Ritter ve Osman Reshcher gibi bazı ilim adamlarıyla bir araya geldi.¹⁸

Hamidullah’ın çalışmalarında emeği geçen ve kendisinin “... onlardan öğrendiklerimi daima minnetle andığım...” dediği Osmaniye Üniversitesi’ndeki hocalarından bazıları şunlardır: Fıkıh Şubesi Başkanı Abdu’l-Vâsi, Kelam ve İslam Felsefesi Şubesi Başkanı Şir Ali, İlahiyat Fakültesi Dekanı Muhammed Abdu’l-Kadir Siddiki, Hukuk Fakültesi Dekanı Hüseyin Ali Mirza ve aynı fakültenin öğretim üyesi Mir Siyadet Ali Han.¹⁹

1933’de Almanya’nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi’nde “*Die Neutralität im Islamischen Wölkerrecht (İslam Devletler Hukukunda Tarafsızlık)*” adlı doktora tezini yaptı. 1935’de Berlin’de Almanca olarak basılan bu tez, Hamidullah’ın neşredilen ilk eseri oldu. Almanya’da bulunduğu süre zarfında aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersleri verdi. Ayrıca Muhammed Pickthall ve Muhammed Esed’in editörlüğünü yaptıkları “*Islamic Culture*” adlı derginin Avrupa muhabirliğini yaptı. Almanya’da çalışmasını tamamladıktan sonra Fransa’ya Sorbonne Üniversitesi’ne giderek 1935 yılında ikinci bir doktora tezi hazırladı. İlk dönem İslam diplomasisi hakkındaki “*La Diplomatie Musulmane à l’époque du Prophète et des Khalifes Orthodoxes (Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemindeki Siyasi Belgeler)*” adlı bu tezi için de Avrupa ve Kuzey Afrika kütüphanelerindeki yazma eserler üzerinde ve özellikle Fransız oryantalist M. Gaudefroy-Demombynes’in yanında çalıştı.²⁰ Muhammed Hamidullah Avrupa’da geçirdiği bu süre zarfında, Paul Kahle, Salim Fritz Krenkow, Christian Snouck-Hurgronje, Maurice Gaudefroy-Demombynes, Louis Massignon, William Marçais ve Henri Laoust gibi tanınmış oryantalistlerin derslerine katılma ve onlarla görüşme imkanı buldu.

Birkaç yıllık Avrupa eğitimine iki doktora çalışması sığdırmayı başaran Hamidullah 1936’da tekrar ülkesine döndü ve Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde İslam Hukuku ve devletler umumi hukuku alanında 10 sene boyunca

¹⁸ Tuğ-Yaşaroğlu, “*Muhammed Hamidullah*”, 534.

¹⁹ Tuğ, “*Prof. Dr. Muhammed Hamidullah*”, 5-6.

²⁰ Tuğ-Yaşaroğlu, a.g.m., 534-535.

profesörlük unvanıyla öğretim üyeliği yaptı.²¹ 1947’de profesörlüğü sırasında ise Kur’an- ı Kerim kıraat icazeti almak üzere Medine’ye gitti. Mescid-i Nebevî’nin kıraat ustası Hasan b. İbrahim eş-Şaîr’in nezdinde Kur’an’ın tamamını büyük bir itina ile okuyup hatmederek 23 Ocak 1947’de icazetini aldı.²²

1.1.2. Haydarabad’ın İşgali, Vatandaşlıktan Çıkarılması ve Pakistan Devleti ile İlişkisi

Yaklaşık on yılını Osmaniye Üniversitesi’nde öğretim üyeliği ve çeşitli yayınlar yapmak suretiyle geçiren Muhammed Hamidullah 1946’da Haydarabad Nizamlığı’nın Birleşmiş Milletler’e üye olması için kurulan delegasyona seçildi ve temsilcilik görevinde bulundu. 1948’de üniversite tarafından araştırma yapmak üzere gönderildiği Paris’te iken Haydarabad, Hindistan tarafından işgal edildi ve ülkesine dönmedi. Bu sırada Haydarabad’ın bağımsızlığıyla alakalı yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle yeni hükümet tarafından pasaportu iptal edilerek ülkeye girmesi yasaklandı. İngiltere ve Hindistan arasındaki suçluların iadesi ile ilgili anlaşma gereği İngiltere’ye de girişi engellenince Fransa’ya yerleşmek zorunda kaldı. Birleşmiş Milletler’in onayı ile mülteci vizesi alarak 1996 yılına kadar orada yaşadı.²³

İşgalden sonra İngilizlerin Hindistan’dan çekilmesi üzerine Müslümanların Pakistan Devleti’ni kurmasını hiçbir zaman doğru bulmadı. Çünkü böylece Hindistan’ın diğer bölgeleri de Hindu Devleti’nin hakimiyetine girecekti. O’na göre Hint alt-kıtasında Müslüman, Hindu ve diğer din mensuplarından oluşan ve herkese eşit vatandaşlık hakkının verileceği bir Hindistan devletinin kurulması, İslam ve Müslümanların menfaati için daha uygundu. Pakistan Devleti’nin kurulması ile ilgili teklifin İngilizler tarafından telkin edildiğini düşündüğü için buna açıkça karşı çıkmıştı.²⁴ Zira Hindu ve Müslümanların oluşturacağı siyasi birliktelik, İngilizlerin

²¹ Avcı, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)”, 223-224; Tuğ-Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, 535.

²² Suat Yıldırım, “Muhammed Hamidullah”, Yeni Ümit Dergisi, İzmir, 2003, sayı:59, 10-11. İcazetnamenin çevirisi için bkz. Muhammed Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, Beyan Yay., İstanbul, 2005, 54-56.

²³ Tuğ, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, 7; Avcı, a.g.m., 224; Tuğ-Yaşaroğlu, a.g.m., 535.

²⁴ Yıldırım, a.g.m., 9.

sömürge faaliyetlerine engel olabilirdi. Fakat dinî ve etnik unsurlara bağlı olarak kurulacak küçük devletler sürekli birbirleri ile sürtüşme halinde olacak, alt-kıtada büyük bir siyasi birlik oluşmasına imkan vermeyecekti. Bu da İngilizlerin menfaati açısından daha uygundu.

1948’de “Hyderabad Liberation Society” adlı bir dernek kurarak Haydarabad Devleti’nin bağımsızlığı için çaba gösterdi.

1950’de ise anayasa çalışmalarına katılmak üzere Pakistan’a davet edildi ve burada 1 yıl kaldı. Bu süre zarfında asıl merkezi Dabel (Sûret-Gucerât-Hindistan) olan, ilmi araştırmalar ve neşirler yapan “el-Meclisü’l-İlmî” adlı kuruluşun 1951’de Karaçi’de açılan şubesinin idare heyetinde yer aldı. Ancak görüşleri bazı üst düzey devlet adamları tarafından sivri bulunan Muhammed Hamidullah, kendisinin Kur’an ve Sünnet merkezli bir anayasa tasarısı düşündüğünü ifade ederek buradan ayrıldı ve bir daha dönmedi. Yalnızca muhtelif zamanlarda ders ve konferanslar vermek üzere Pakistan’a geldi.²⁵

1.2. Fransa Dönemi

Hamidullah, daha önce eğitim ve araştırma amacıyla gitmiş olduğu Fransa’da pasaportunun iptali, işgale duyduğu tepki sebebiyle ve bu durumun aşılarak tekrar vatanına dönebileceği umuduyla yaklaşık elli yılını “vatansız (heimatlos)” statüsünde geçirdi.²⁶ Fransa’da yaşadığı bu uzun süre zarfında Paris’te Rue de Tournon’da eski bir binanın beşinci katındaki kiralık bir dairede oldukça mütevazı bir hayat sürdürdü.²⁷

1954’te Paris’te *Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi*’ne (Centre National de la Recherche Scientifique) üye olarak, 1978 yılında emekli olana kadar burada alanıyla ilgili çeşitli araştırmalarda bulundu. Bu süre zarfında Türkiye’ye de gelerek çeşitli ders ve konferanslar verdi.²⁸

1950’lerde İranlı Ali el-Mezâhirî ile birlikte *İslam Kültür Merkezi*’ni (Centre Culturel Islamique) kurdu. Uzun süre *France-Islam* dergisini yayımladı. Kendisi de

²⁵ Birışık, “Muhammed Hamidullah’ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, 56-57.

²⁶ Avcı, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)”, 224.

²⁷ İhsan Süreyya Sırma, “Paris Müslümanları Öksüz”, Yeni Dünya, İstanbul, 1997, IV/44, 49.

²⁸ Avcı, a.g.m., 224; Momin, “Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)”, 85.

bu derginin her sayısında bir makale ve Fatiha Sûresi'nin çeşitli dünya dillerindeki tercümesini yazıyordu.²⁹ Dergideki makaleleri bilimsel olduğu kadar Fransa ve Avrupa'daki Müslümanların sorunlarını da ele alır tarzdaydı.³⁰

CNRS'deki görevinin yanı sıra Rue Monge'daki Paris Camii'nde Cuma günleri ders verdi. Fransa'daki Müslüman öğrencilerin kurduğu bir dernek olan l'Association des Etudiants Islamiques en France'ta her pazar ilmî seminerler verdi.³¹ Hamidullah, bu ders ve seminerleri hiç aksatmadan devam ettiriyordu. Dinleyici sayısı az olsa bile kalabalık bir grup karşısındaymış gibi ciddiyetle konuşurdu.³² Maaşının sadece kendisine yetecek kadar bir miktarını ayırarak geri kalanını hep bu çalışmalar ve akademik çalışmalar yapan Müslüman öğrencilerin ihtiyaçları için harcadı.³³ Ayrıca Avrupa Müslümanları Dostluk Derneği'nin (Amicales des Musulmans en Europe) faaliyetlerine katıldı.³⁴

Fransız oryantalist Henri Laoust'un Collège de France'daki haftalık derslerini takip etti. Laoust, bu derslerde Gazâlî'nin politikası ve siyasetiyle ilgili olarak *İhyâ* adlı eserini analiz ediyordu. Bununla ilgili olarak Hamidullah'a, anlatılanlara ihtiyacı olmayacak kadar bilgili olduğu halde neden derslere devam ettiği sorulunca cevabı ilginç olmuştur: "Derslere devam eden öğrencilerin tamamı Müslüman ve hiçbiri *İhyâ*'yı okumamış. Ben hazır bulunursam, Mösyö Laoust onlara yanlış şeyler anlatmaz! Size fikrî bekçilik yapıyorum!"³⁵ Bu anekdot onun ilmî titizlik ve İslamî kaynaklara vukûfiyet bakımından modern dönem İslam araştırmacıları arasındaki farkını ortaya koymaktadır.

Muhammed Hamidullah, Fransa'da Batılılara ve Avrupa'ya göç etmiş Müslümanlara İslam'ı anlatma gayretinde bulundu. Kitaplarını ve makalelerini çoğu zaman bu nedenle kaleme aldı. Bir Müslümana yakışır şekildeki örnek yaşantısıyla entelektüeller de dahil olmak üzere pek çok insanın İslam'la şereflenmesine vesile oldu. Örneğin; gençlerin dinden soğumaları nedeniyle Paris'te kullanılmayan

²⁹ Sırma, "Paris Müslümanları Öksüz", 49.

³⁰ Vecdi Akyüz, "Muhammed Hamidullah'ı Anarken", www.zaman.com.tr, 19.12.2006, Yorumlar.

³¹ İhsan Süreyya Sırma, "Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi", Bilgi ve Düşünce, İstanbul, 2003, I/4, 108; Tuğ-Yaşaroğlu, a.g.m., 535.

³² Sırma, "Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi", 109; Akyüz, a.y..

³³ Akyüz, a.y..

³⁴ Tuğ-Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 535.

³⁵ Sırma, "Üstad Muhammed Hamidullah'ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi", 109; Görmez, "Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi", 6.

kiliselerin satın alınmasına öncülük ederek buraların mescid haline getirilmesini sağladı. Yine onun sayesinde Müslümanlığı kabul eden Katolik rahibeler bile oldu.³⁶ 1950'lerde Avrupa'da İslam'ın tebliği amacıyla Cenevre'de Centre Islamique de Génève adlı bir araştırma ve yayın kurumunun oluşumuna ve yayınlarına destekte bulundu.³⁷ Ayrıca Hamidullah "*İslam-Hristiyanlık Dostluk Cemiyeti*" adı altında, Paris'in bazı ileri gelenleriyle belirli aralıklarla bilimsel toplantılarda bir araya geliyordu.³⁸ Bu toplantılarda İslam ve Hristiyanlıkta ortak bir mesele her iki dinin mensuplarınca karşılıklı olarak sunuluyor ve müzakere ediliyordu. Hamidullah da ilmî titizliği sayesinde burada ele aldığı konuları oldukça anlaşılır bir şekilde ortaya koyuyordu.³⁹

Fransa'da yaşadığı müddetçe zamanının çoğunu ilimle iştiğal ederek geçiren Hamidullah, gerek kişiliği gerekse eserleri ile Fransızlar ve Müslüman öğrenciler üzerinde derin izler bıraktı.

Doğduğu topraklara olan özlemi hiç bitmedi ve yeni bir vatandaşlık alma girişiminde asla bulunmadı. Bu nedenle sürekli sıkıntılar yaşamasına rağmen, Türkiye de dahil olmak üzere pek çok ülkenin vatandaşlık teklifini geri çevirdi.⁴⁰

1.3. Türkiye Dönemi

Muhammed Hamidullah, Türkiye'ye ilk defa 1932'de geldi. Mekke, Medine, Beyrut, Şam ve Kahire kütüphanelerindeki araştırmalarını tamamladıktan sonra Paris'e dönmeden önce İstanbul'a uğradı. Daha önce Medine'de iken çalışma fırsatı bulduğu Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Kütüphanesi sayesinde, Türklerin kitaplara olan büyük alakasını keşfeden Hamidullah, aynı şekilde İstanbul'un zengin kütüphaneleri ve ilim adamlarından da oldukça etkilenmişti. Burada Şerafettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Helmut Ritter ve Osman Rescher gibi çeşitli

³⁶ Görmez, "*Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*", 5-6.

³⁷ Tuğ-Yaşaroğlu, "*Muhammed Hamidullah*", 535.

³⁸ İ. Süreyya Sırma'nın Hamidullah'ın kendisine gönderdiği mektupları derlediği kitabında verdiği bilgilere göre, bu toplantıların III. Napoleon'un torunu olan Madame Pajeau'nun evinde 2 ayda bir yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. İhsan Süreyya Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2006, 14-15.

³⁹ Şerafeddin Gölcük, "*Muhammed Hamidullah: Batı'da Parlayan İslam Yıldızı*", Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 34.

⁴⁰ Yusuf Ziya Kavakçı, "*Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi*", Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 25.

araştırmacılarla tanıştı. O günlerde henüz Süleymaniye Kütüphanesi açılmadığından, çalışmalarında daha çok Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Ayasofya Kütüphanesi'nden faydalandı.

Üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen, “kardeş ülke” diye nitelendirdiği Türkiye’yi unutamayan ve kendisinin ikinci ilim yurdu olduğunu ifade eden Hamidullah, “*İslam Peygamberi*” adlı eserinin önsözünde Türkiye ve Türk milletine olan sevgisi ve hayranlığını açıkça dile getirmiştir. Öyle ki, çeşitli ülkelere ait ilmî dergilerde Türkiye ile ilgili yazdığı makalelerden bazılarının ismini dahi burada zikretmiştir.⁴¹

Türkiye’ye ikinci gelişi uzunca bir aradan sonra, 1951’de yapılan XXII. Uluslar arası Müsteşrikler Kongresi’ne katılması vesilesiyle oldu. Burada sunduğu tebliğ ile herkesten çok, kongre başkanı Zeki Velidi Togan’ın dikkatini çekti. O sıralarda Togan, 1933 reformuyla kapatılan Dârulfünûn İlahiyat Fakültesi yerine kurulan fakat daha sonra atıl hale gelen “İslam Tetkikleri Enstitüsü”nü tekrar açma teşebbüsünde idi. Kongreyle birlikte çalışmalarını daha da hızlandırdı. Çünkü oryantalistler, Türkiye’deki dinî hayat ve dinler tarihiyle ilgili çalışmalara ağırlık vermeye başlamışlardı. Ona göre bu çalışmalara kendilerinin de aktif olarak katılmaları gerekiyordu. Ancak fakülte kurulu ve üniversite senatosundan kaynaklanan bazı engellemeler nedeniyle enstitünün açılışı 1953’de yapılabildi.⁴²

Hamidullah, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İslam Araştırmaları Enstitüsü’nde, Togan’ın teklifi üzerine 1952’den itibaren sözleşmeli misafir öğretim üyesi olarak ders vermeye başladı. Burada 25 yıl boyunca bir yarıyılık devreler halinde ders ve araştırmalarına kesintisiz devam etti. Genellikle 3 saat süren ve işlenen konunun türüne göre değişmek üzere derslerini, bazen İngilizce, bazen Fransızca, ancak daha çok Arapça yapıyordu. Öğrenciler ve halktan bazı kimseler tarafından geniş katılım ve ilgi gören bu derslerde dinleyenlere anında tercüme yapılıyordu. Başlangıçta küçük seminer salonlarında yapılan dersler ileriki yıllarda daha da ilgi ile karşılaşıncaya büyük amfilere taşındı. Buralar da dolunca

⁴¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, VI. Baskı, İstanbul, 2003, I, XV-XVII.

⁴² İsmail Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, Dergâh Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2006, 219-220.

hoparlör sistemi bile kullanıldı.⁴³ Bu enstitüde Fuad Sezgin ve Salih Tuğ, Muhammed Hamidullah'a asistanlık yaptılar.⁴⁴

Bazı seneler Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Erzurum Atatürk İslami İlimler Fakültesi'nde çeşitli ders ve konferanslar verdi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden Sabri Şakir Ansay'ın ayrılmasıyla boş kalan İslam Hukuku kürsüsüne Tayyib Okiç'in teklifiyle 1960'da Hamidullah'ın profesör olarak tayin edilmesi kararı alındı. Fakat Hamidullah, İstanbul Üniversitesi ile olan sözleşmesi nedeniyle sadece İstanbul'dan ayrılabilceği günlerde Ankara'ya gelebiliyordu.⁴⁵ 15 Nisan 1964'de Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Serahsî'nin 900. ölüm yıldönümü nedeniyle düzenlenen konferansa katıldı. Kendisi o zaman, UNESCO'nun İslam kültür mirasını Batıya tanıtmaya projesi kapsamında yayınlamak üzere Serahsî'nin "*Siyer-i Kebîr Şerhi*"nin Fransızca'ya tercümesi ile meşguldü. Ancak bu kitabın basımı uzun seneler sonra gerçekleştirilebildi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis profesörü M. Said Hatiboğlu'nun dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç ile görüşmeleri neticesinde kitap, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1989-1991 yılları arasında 4 cilt halinde basıldı.⁴⁶

Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde, 1975-1976 ve 1976-1977 ders yıllarında, İslam Tarihi, Dinler Tarihi ve İslam Hukuku alanlarında birer yarıyıl ders verdi. Çevre il ve ilçelerde de konferanslarda bulundu. Ayrıca buradayken ilim çevreleri tarafından pek bilinmeyen fakat günümüz hadis araştırmaları açısından önemli olan bir çalışma ile meşguldü.⁴⁷ İki Fransız oryantalist Octave Houdas ve William Marçais, *Sahih-i Buhari*'yi Fransızca'ya tercüme etmişlerdi. Hamidullah, içerisinde pek çok hata bulunan bu 4 ciltlik tercümenin tamamını taradı ve tashih etti. Tashihlerinin bulunduğu kitabı ise bu tercümenin 5. cildi olarak Paris'te basıldı.⁴⁸

⁴³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, XVII-XIX.

⁴⁴ Tuğ-Yaşaroğlu, "*Muhammed Hamidullah*", 535.

⁴⁵ Görmez, "*Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*", 5.

⁴⁶ M. Said Hatiboğlu, "*Hamidullah Hocamızın İmam Şeybânî'nin Siyer-i Kebîr'ine Olan Katkıları*" adlı tebliği, Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu, 16-17 Aralık 2006, İstanbul.

⁴⁷ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 8-10.

⁴⁸ Görmez, a.g.m., 8.

Muhammed Hamidullah'ın Erzurum'da verdiği ders ve konferanslar daha sonra Suat Yıldırım, İ. Süreyya Sırma, İbrahim Canan ve Zahit Aksu gibi öğretim görevlileri tarafından tercüme edilerek kitapçık haline getirildi.⁴⁹

İstanbul, Ankara ve Erzurum dışında İzmir, Konya ve Kayseri gibi şehirlerdeki üniversitelerde de konferanslar verdi.⁵⁰

Türkiye'de yaptığı çalışmaları hayatının en verimli ve zevkli geçen kısımları olarak değerlendiren Hamidullah bu düşüncesinin ardından ülkemiz hakkında şunları zikretmektedir:

“İstanbul Üniversitesi'ndeki çalışmalarım dışında kalan zamanlarımı kütüphanelerde geçirdim. Özel defterlerime kaydettiğim değeri çok yüksek ilmî malumattan ayrı, İslam kültür mirası içinde pek mühim yer tutan birçok elyazması eseri de keşfetmek şerefine nail oldum. Klasik devir yazarlarından Sa'îd b. Mansûr'un *Sünen* adlı elyazması hadis eseri bunlardandır. (Bu el yazma hadis eseri ile ilgili olarak *Die Welt des Islam*, C. VIII, 1962'de Almanca bir makalem yayınlanmış bulunuyor); bundan ayrı, er-Reşid b. Zübeyr'in *Kitâbu'z-Zehâ'ir ve't-Tuhaf*, İbn Habib'in *Risâlatân*, Ebu'l-Hasan el-Basrî el-Mu'tezilî'nin *Kitabu'l-Mu'temed* v.s. eserler bu çerçeve içindedir; Allah'a hamd u senalar olsun... Konu açılmışken *Fuat Köprülü Armağanı* (Ankara 1953) adlı eserde yayınlanan bir makaleme işaret etmek istiyorum; İngilizce bu makalede Türkiye kütüphanelerinde mevcut el yazması fragmanlarına dayanarak Dîneverî'nin resimli büyük eseri *Kitâbu'n-Nebât* (Botanik Ansiklopedisi)'na dair tanıtıcı bilgiler sunmuştum.

Benim için sevinç ve saadet kaynağıdır ki, pek mütevazı bazı te'lif çalışmalarım, aralarında (merhum) Zeki Velidi Togan gibi pek ileri gelenleri de bulunan Türk ilim adamları tarafından takdirle karşılanmış olmalıdır ki onlar tarafından Türkçe'ye kazandırılmışlardır. Bu çeviri çalışmalarına katılanlar arasında Salih Tuğ, İsmail Cerrahoğlu, İbrahim Canan, Nihat Keklik, Abdülkadir Karahan, Yusuf Ziya Kavakçı, Şevket Eygi, Fuat Sezgin, (merhum) Macit Yaşaroğlu v.d. bulunmaktadır. Rahmetli dostum Kemal Kuşçu'yu özellikle anmak isterim; kendisi Fransızca ve İngilizce bilirdi. Benim Urduca'da yayınlanmış telifatımı da tercüme etmek gayesiyle bu dili de pekala biçimde öğrenmişti. Allah rahmet eylesin Sait Mutlu'yu da unutmamam lazım gelmektedir. Kendisi hatırladığıma göre bazı

⁴⁹ Suat Yıldırım, “*Muhammed Hamidullah*”, 10.

⁵⁰ Tuğ-Yaşaroğlu, “*Muhammed Hamidullah*”, 535; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, XIX.

yayınlarımla Türkçe'ye çeviri işini ilk olarak başlatan kimseydi. O bir takım caniler tarafından tertiplenen feci bir suikasta kurban gittiğinde Paris'te ayda bir çıkmakta olan *France-Islam* dergisinde "Bir Genç Türk Mücahidinin Acıklı Sonu" başlığı ile bir yazı yayınlamıştım (Aralık 1967).

Türkiye'de girişilen bu çalışmalar, sonuç olarak öyle bir semere verdi ki böylece dünyada hiçbir dilde, benim kitap ve makalelerim Türkçe'de olduğu sayıda yayınlanmamış oldu. Türkçe'den ayrı dillerde kaleme aldığım bazı telifatım o dilde sadece yayınlanmakla yetinilmiştir. Fakat Türkiye'de bu sınır aşılmış ve telifatımı yayınladığım çeşitli dillerdeki yazılarımla hemen hemen tamamı Türkçe'ye tercüme edilip neşredilmiştir. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile Türkiye Diyanet Vakfı yetkililerine, kendi yayınları arasında benim yayınlarıma da yer verdiklerinden dolayı samimi teşekkürlerimi burada hürmetle sunarım. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ne gelince: Milli bir bayram münasebetiyle bana gönderdikleri bir belge-diploma ile Türk yazılı edebiyatının gelişmesine yardım eden Türkçe mütevazı yayınlarımla dolayısıyla bana takdir ve teşekkürlerini bildirmişlerdir. Allah onlardan razı olsun, mükafatlarını versin! Burada dikkat çeken küçük bir olaydan da bahsedeyim: Ben Hemmâm b. Munebbih'in *Sahîfe* adını taşıyan küçük bir hadis musannafatını Arapça ve İngilizce olarak ayrı zamanlarda yayınlamıştım. Bir de ne göreyim: Üç ayrı Türk alimi birbirlerinden habersiz hemen hemen aynı tarihlerde arkası arkasına eserin Türkçe tercümesini yapıp neşretmekle bu yayınımla şereflendirmişler! (...)

İmam Serahsî, İmam Muhammed Şeybânî ve botanik alimi Dîneverî hakkında İstanbul ve Ankara'da seminer, kongre ve ilmî toplantılar tertiplenmesi yönünde ve bu toplantılarla ilgili olarak el yazması sergilerin açılması için yaptığım bazı tekliflerimin ilgililerce kabule mazhar olmasından son derece saadet duydum. (...)

İşte yukarıda sıraladığım şu birkaç gerçek iledir ki ben, pek aziz bildiğim Türkiye'ye minnet ve şükranlarımı böylece ifade etmek istedim."⁵¹

Sözlerinden Türkiye'ye, Türk araştırmacılarına ve Türkiye'deki ilmî mirasa başkalarından apayrı bir muhabbet duyduğu ve özen gösterdiği anlaşılan Hamidullah'ın, son yıllarını Türkiye'de geçirmek gibi bir isteği olduğunu

⁵¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, XVII-XIX.

söyleyenler de olmuştur. Ancak o, kendisini her zaman Fransa'ya karşı sorumlu hissetmişti. Fransa'daki insanların ona ihtiyacı vardı. Bu nedenle Zeki Velidi Togan ve Mahir İz'in Türkiye'ye yerleşme tekliflerini geri çevirmişti. Aynı sebepten Hayrettin Karaman ve Tayyar Altıkulaç'ın, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi için İstanbul'a gelmesi teklifini de kabul etmemişti.⁵²

1.4. Amerika Dönemi ve Vefatı

Muhammed Hamidullah, 1978'de CNRS'den emekli olduktan sonra, ilerleyen yaşına rağmen Fransa'da araştırmalarına devam etti. Hayatı boyunca hiç evlenmediği için yalnız yaşıyordu. Ancak yaşlılık nedeniyle ciddi sağlık sorunları ile karşı karşıya kalınca, başkalarının bakımına muhtaç hale geldi. 1988'de geçirdiği hastalık tamamen yakın işitme kaybına neden oldu. Ocak 1996'da hipotermi (vücut ısısının aşırı düşmesi) teşhisiyle hastaneye kaldırıldı. Aynı yıl Ekim ayında erkek kardeşinin torunu olan Sadida Athaullah (Ahmad) tarafından tedavi ve bakım için Amerika Birleşik Devletleri'ne götürüldü.⁵³

Başlangıçta Pennsylvania Eyaleti'ne, daha sonra ise Florida Eyaleti'nin Jacksonville şehrine yerleştiler. Vefatına kadar Hamidullah burada yaşadı. Son zamanlarında işitme duyusunu kaybetti, konuşma güçlüğü çekti ancak bilinci açıktı.

“Ben aynı zamanda müşidimi, akıl hocamı ve öğretmenimi, babamı, annemi, ağabeyimi, oğlum, en yakın arkadaşımı ve sırdaşımı kaybettim.” sözleriyle 17 Aralık 2002'de Hamidullah'ı kaybetmenin verdiği üzüntüyü dile getiren Sadida Ahmad, vefatıyla ilgili şunları zikretmektedir: “Vefatından bir gün önce pazartesi günü akşam yemeğini birlikte yedik. Ertesi sabah saat dörtte kendisini kaldırdım ve her sabah adeti olduğu üzere, herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadan banyosunu ve kahvaltısını yaptı. Saat altıda tekrar yatağına gitti. Ben işe gitmek için hazırlanırken yatağında oturuyordu. Saat 06.45'te evden ayrılmak üzereyken odasından içeri baktığımda yüzü duvara dönük ve yan tarafına yatmış olarak sakince uyuyordu. Öğlen saat 1 civarında eve döndüğümde 1996'da Paris'te şaka yaparak bana verdiği şu söze sadık kaldığını anladım: Ölüm meleğinin, son nefesini benim yanımda

⁵² Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 229-230.

⁵³ Athaullah, “*Dr. Hamidullah*”, www.isna.net/Horizons/article.

almasına izin vermeyecekti ve bu sözünü tuttu. Yüzünde hafif bir tebessüm vardı, sanki namazdaymış gibi elleri bağlı bir şekilde yatıyordu.”⁵⁴

Vefat haberini alan, Türkiye’de yetiştirdiği öğrencilerinden Yusuf Ziya Kavakçı aynı gün Jacksonville’e gitti. Hamidullah’ın yeğenleri ile beraber teçhiz ve tekfin işlemleriyle ilgilendi. 18 Aralık günü 65-70 kadar Müslümanın katıldığı cenaze namazını kıldırdı ve Muhammed Hamidullah, Hardage Giddens Chapel Hill Funeral Home’daki Müslüman kabristanının beşinci misafiri olarak oraya defnedildi.⁵⁵

Hamidullah’ın 50 yıla yakın yaşamış olduğu Paris’teki apartman dairesinde yer alan notları, kitapları ve mektupları da 1996’da Amerika’ya gittiğinde beraberinde götürülmüştü. Vefatından sonra ise her fırsatta bu arşivinin değerlendirilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bununla ilgili olarak yeğeni Sadida Hanım, 2008 yılının Hamidullah’ın doğumunun 100. yıldönümü olması hasebiyle “Muhammad Hamidullah Center for Islamic Scholarship and Dialogue” adlı bir merkez oluşturmaktadır. Amacının onun tüm eserlerini yeniden yayınlamak, yayınlarının bir katalogunu oluşturmak ve çalışma kağıtlarını gelecek nesillerin faydalanabilmesi için dijital ortama aktarmak ve korumasını sağlamak olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

2. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Muhammed Hamidullah, içinde bulunduğumuz modern dönemdeki ilmî tavrıyla ne klasik bir İslam alimi ne de Batılı bir araştırmacı olarak nitelendirilebilir. Aksine sentezci kişiliğiyle özgün bir araştırmacı profili sergilemektedir. Bunun en temel sebebi olarak 94 yıllık ömrünün yarısının Doğu, diğer yarısının ise Batı coğrafyası ve kültüründe geçmesi gösterilebilir.

Geride bıraktığı eserleri ve kendisini yakından tanıma imkanı bulmuş bazı öğrencilerinin verdiği bilgiler, onun ilmî kişiliği hakkında bizleri yeterince

⁵⁴ Sadida Athaullah, <http://tyo.ca/islambank.community/modules>; Yaşaroğlu, “Çok Yönlü Bir İslam Alimi Portresi: Muhammed Hamidullah”, 58-59.

⁵⁵ Kavakçı, “Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi”, 24-25.

⁵⁶ Bkz. www.mhcisd.org/biography.

aydınlatmaktadır. Yetişme tarzı dikkate alındığında, gerek köklü bir ilmî gelenekten gelen ailesinin, gerekse üniversitedeki hocalarının eğitiminde gösterdiği özen ve kendi ciddiyeti sayesinde Hamidullah, örnek bir ilmî tavır kazanmış ve bunu da hayatının sonuna kadar muhafaza etmiştir. Ayrıca hayatı boyunca hiç evlenmemiş olması, ilimle daha fazla iştigal etmesini sağlamıştır. Çalışkanlığı gençlik yıllarından itibaren göze çarpmaktadır. Haydarabad'da öğrenci iken, geniş ailesinin oturduğu konağın beşinci katında kalır ve sürekli orada çalışırdı. Hatta bayramlarda bile namaz kılıp aile fertleriyle bayramlaştıktan sonra hemen yukarı çalışmaya çıkması, babasını oldukça sinirlendirirdi.⁵⁷ Hamidullah bu çalışma temposunu neredeyse hayatının sonuna kadar sürdürmüştür.

Dil konusunda kendisini oldukça iyi yetiştiren Hamidullah, Urduca, Hintçe, Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca, Türkçe, Farsça, Rusça ve İtalyanca dillerini biliyordu.⁵⁸ Türkçe herhangi bir eser yazmamasına rağmen, dilimizi de iyi biliyordu. Hatta konferanslarını tercüme edenleri, bir hata yaptıklarında ya da eksik bıraktıklarında, zaman zaman uyardığı oluyordu.⁵⁹ En son 1992'de 84 yaşındayken Thai dilini öğrenmeye çalışıyordu.⁶⁰

Asıl uzmanlık alanı İslam Hukuku idi –ki bu alanda derya olarak nitelendirilmektedir. Batı ve Roma Hukukunu da çok iyi bildiği için otoritesi tartışılmazdı.⁶¹ Aynı zamanda İslamî ilimlere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşan ansiklopedik bir alimdi. Sadece hukuk değil, Tefsir, Hadis, İslam Tarihi, Siyer, Dinler Tarihi v.b. ilimlerle de ilgilendi ve bu sahalarda eserler verdi.⁶²

Kur'an-ı Kerim'e vakıf olmasının yanında, Ehli Kitab'ın kutsal metinlerini dikkatli bir şekilde inceledi. Böylece onların dinlerinin tarihlerini ve kurumsallaşmış dinî yapılarını yakından tanıdı. Hint dinleri, özellikle de Budizm konusunda oldukça donanımlıydı.⁶³

⁵⁷ Salih Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, 105.

⁵⁸ Tuğ-Yaşaroğlu, a.g.m., 535.

⁵⁹ Yıldırım, “Muhammed Hamidullah”, 9.

⁶⁰ Athaullah, “Dr. Hamidullah”, www.isna.net/Horizons/article.

⁶¹ Görmez, “Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi”, 9.

⁶² Sırma, Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar, 10.

⁶³ Mahmud Rifat Kademoğlu, “Sağlam Duruşlu Büyük Alim Muhammed Hamidullah”, Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 46.

Yaptığı her şeyin İslam'a hizmet ve ilim için olduğunu ve hayatının sonuna kadar İslam'a hizmet edeceğini⁶⁴ zikreden Hamidullah, bu sözüne sadık kalarak, çok sayıda kitap ve makale yazdı. Çalışmalarının yanı sıra çeşitli konferanslara katılmayı ihmal etmedi. İlmî ve akademik bir üslupla sunduğu bu konferansların konularını kendisi belirler ve konuyla ilgili sorular soruları cevapsız bırakmazdı. Büyük kitapları yanında taşıma imkanı olmadığı için notlarıyla konuşurdu.⁶⁵ Daha önce belirtildiği üzere, Türkiye'de verdiği konferanslarının bir kısmı kitap haline de getirildi. En karmaşık konuları anlatırken dahi, meseleyi kendine özgü üslubu ve yöntemiyle basitleştirerek her seviyeden insanın anlayabilmesini sağladı.⁶⁶ Muhammed Hamidullah uzun süre devam ettiği konferans ve seminerlerine, sağlık sorunları nedeniyle 1990'lı yıllarda son vermek zorunda kaldı.⁶⁷

Günlük siyaseti yakından takip eder, Müslümanlara karşı yapılan haksızlıkları dile getirmekten çekinmezdi.⁶⁸

Araştırmalarındaki derinliği ve titizliği nedeniyle, bir konu hakkındaki ilk elden kaynağa ulaşmaya çalışır ve bu nedenle de dünyadaki çeşitli kütüphanelerden en güzel şekilde faydalanmaya çalışırdı. Vaktinin büyük bir kısmını kütüphanelerde geçirdiği için Araplar, kendisine "*kütüphane köstebeği*" adını vermişti.⁶⁹ Kütüphaneler ve el yazmaları konusunda ailesi de duyarlı olan Hamidullah, bir defasında İstanbul'daki kütüphanelerden birinde Zehebî'nin "*Duvelu'l-İslam*" adlı eserinin ender bulunan bir el yazmasına rastlamış ve bunu hemen babasına heyecanla yazmıştı. Mektubu okuyan kız kardeşi ise, Hamidullah'ın hatırlamamışa benzediği bu el yazmasının, atalarından kalma koleksiyonda bir nüshasının bulunduğunu ancak eksik birkaç sayfasının olduğunu belirten bir cevap yazmıştı. Bu nedenle eksik sayfaların fotoğraflarını edinmesini ve eve getirmesini istemişti.⁷⁰

Muhammed Hamidullah'ın ilmî kişiliği, birçok Müslüman bilim adamı gibi oryantalistler tarafından da takdir edilmiştir. 1975'de Sorbonne Üniversitesi'nde İslamoloji bölümünde doktora seminerlerine katılan Suat Yıldırım, bununla ilgili

⁶⁴ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 110, 240.

⁶⁵ Görmez, "*Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*", 8.

⁶⁶ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 14.

⁶⁷ Ahmet Bakcan, "*Muhammed Hamidullah: Sahabe Hayatının Günümüze Bir Yansıması*" adlı tebliği, Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu, 16-17 Aralık 2006, İstanbul.

⁶⁸ Görmez, a.g.m., 9.

⁶⁹ Muhammed Hamidullah, (*Makaleler*) *İlk İslam Devleti*, ter: İ. Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul, 1992, 8.

⁷⁰ Momin, "*Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)*", 84-85.

olarak şöyle söylemektedir: “... o zaman bölüm başkanı olan Charles Pellat, çalışmasını takdim eden bir Fransız öğrenciye M. Hamidullah’ın eserlerine de bakması gerektiğini hatırlatmış, o da pek önemsemez bir tavır takınmıştı. Bunun üzerine Sn. Pellat “Hamidullah Bey’i nasıl olur da göz önüne almazsınız? Ben geçen sene bir arkadaşımın onun bilimsel çalışmalarını tespit etmeye teşebbüs ettim, 600 kadar yayın yapmış olduğunu gördüm!” demişti. Oryantalistlerin Müslüman ilim adamlarını bilimsel yönden kolay kolay takdir etmediklerini hepimiz iyi biliriz. Hele, Charles Pellat, oldukça mağrur bir insandı. Ona bu aleni itirafı yaptıran şey, sadece Hamidullah hocanın göz ardı edilemeyecek liyakati olmuştur.”⁷¹

Son olarak çalışmalarından dolayı Hamidullah’a verilen bazı ödüllerin zikredilmesi uygun olacaktır. Hz. Peygamberin hayatıyla ilgili çalışmaları nedeniyle 1985’te Pakistan Devleti tarafından en yüksek sivil ödül olan “Hilâl-i İmtiyaz” nişanı ve 1 milyon rupi para ödülüne layık görülmüştür. Fakat para ödülünü kabul etmeyerek, İslamabad’daki İslam Araştırmaları Enstitüsü’ne bağışlamıştır. Bununla enstitünün kütüphanesi geliştirilmiş ve çeşitli ilmî faaliyetler yapılmıştır. Kütüphaneye de “Muhammad Hamidullah Library” adı verilmiştir.⁷² Ödülün diğer kısmını ise Paris’te Pakistan Büyükelçiliği’nin korumasına bırakmıştır.⁷³ 1991’de Türkiye Milli Kültür Vakfı tarafından “Türk Milli Kültürüne Hizmet Şeref Armağanı” ödülü verilmiştir.⁷⁴ Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, Türk yazılı edebiyatının gelişmesine katkısından dolayı kendisine takdir ve teşekkür belgesi vermiştir.⁷⁵ Bunlardan başka, Suud “Kral Faysal” para ödülüne layık görülmüş fakat onu da almamıştır.⁷⁶

3. ÇEŞİTLİ YÖNLERİ

İyi bir bilim adamı olmasının dışında Muhammed Hamidullah, yaşantısı ve kendine has bazı özellikleriyle de çağımızda dikkatleri üzerine çeken bir şahsiyettir.

⁷¹ Yıldırım, “Muhammed Hamidullah”, 8.

⁷² Birişik, “Muhammed Hamidullah’ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, 56-57.

⁷³ Athaullah, “Dr. Hamidullah”, www.isna.net/Horizons/article.

⁷⁴ www.tmkv.org.tr/kulturevi/kulturarmagani.htm.

⁷⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, XVIII.

⁷⁶ Tuğ-Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, 535.

Vatansız statüsünde yaşadığı Paris'te, Rue de Tournon'daki oldukça mütevazı, iki odalı, çatı katı dairesinde, bir öğrenci evindekinden bile daha sade bir hayat sürdürdü. Küçük bir çalışma masası, birkaç sandalye, eski bir daktilo, bir rahle ve az bir mutfak eşyasından başka en çok dikkati çeken, duvarları dolduran kitapları idi.⁷⁷ Hamidullah'ın bu şahsî kütüphanesinde kitaplarından başka çok sayıda mikrofilm ve fotokopiler vardı.⁷⁸ Maddiyata hiçbir zaman önem vermeyen Hamidullah'ın hayatta bağlı olduğu tek şey eviydi. Sebebini ise şu şekilde açıklardı: “Bu evi şunun için çok seviyorum: Zira Hz. Peygamberi anlatan iki eser burada yazıldı. Bunlardan birincisi Alphonse de Lamartine tarafından yazılan *L’Histoire de la Turquie*, ikincisi de bizim tarafımızdan yazılan *İslam Peygamberi* kitabıdır.”⁷⁹

Esmer, ince görünümlü fakat atletik bir fiziki yapısı vardı. Genellikle az yemek yerdi. Kendi işini kendisi yapar, kimseden yardım istemezdi.⁸⁰

Her zaman mütebessim yüzüyle⁸¹, tevazu ve zarafet sahibi bir insandı. Elini öptürmezdi.⁸²

Temiz giyimi ile dikkat çeker, sürekli takım elbise giyer ve kalpağı başından hiç eksik olmazdı.⁸³

Kendisine gönderilen mektupları hemen cevaplamaya itina gösterir, asla cevapsız bırakmazdı. Genellikle kısa ve öz yazardı.⁸⁴

İslam geleneğinde resim konusunun hassasiyetinden olsa gerek, resim çektirmekten hoşlanmazdı. Pasaport vb. bazı resmi işlemler haricinde mecbur kalmadıkça resim çektirmezdi.⁸⁵

⁷⁷ Yıldırım, “*Muhammed Hamidullah*”, 8; Gölcük, “*Muhammed Hamidullah: Batı’da Parlayan İslam Yıldızı*”, 33.

⁷⁸ Tuğ, “*Tanıdığım Hamidullah*”, 107.

⁷⁹ Yıldırım, “*Muhammed Hamidullah*”, 8-9. A. Lamartine, 1790-1869 arasında yaşamış bir Fransız şair ve siyaset adamıdır. 12 ciltlik bir İslam tarihi olan bahsi geçen eserinin 1. cildini Hz. Peygambere ayırmıştı. Hamidullah ise, İslam Peygamberi kitabının sonunda Lamartine'den yaptığı alıntıyı onun şu sözleriyle bitirmiştir: “*Filozof, hatîp, havârî, kanun vâzı, muhârip, fikirler fatihi, mâkul esaslar ve resimsiz-sûretsiz bir din kurucusu, yirmi dünya imparatorluğunun ve bir gönül imparatorluğunun müessisi: İşte Muhammed! Beşer büyüklüğünün ölçüldüğü bütün makyaslarla hangi insan daha büyüktür?*” (*İslam Peygamberi, II, 1095*).

⁸⁰ Salih Tuğ, “*Hamidullah Nedir, Ne Değildir?*” adlı tebliği, Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu, 16-17 Aralık 2006, İstanbul.

⁸¹ Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 224.

⁸² Rasim Özdenören, “*Hamidullah Hoca İle Bir Görüşme*”, Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 17

⁸³ Kademoğlu, “*Sağlam Duruşlu Büyük Alim Muhammed Hamidullah*”, 47; Kavakçı, “*Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi*”, 21.

⁸⁴ Kavakçı, a.g.m., 28.

⁸⁵ Görmez, “*Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*”, 10; Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 215.

Eserlerinden telif ücreti almaz, onu ve hatta maaşını öğrencilere bağışlardı.⁸⁶

İstanbul'da, şehre ilk geldiğinde kaldığı otel olan Sipahi Palas'ta kalmayı alışkanlık haline getirmişti. Odası ise sürekli Sultan II. Abdülhamid'in türbesine bakan tarafta olurdu.⁸⁷ Yakın dostu M. Tayyib Okiç de İstanbul'a geldiği zaman onun, Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi ziyaret etmeden hiçbir işe başlamadığını belirtmiştir.⁸⁸

Genellikle şahsıyla ilgili yöneltilen sorulardan sıkılır ve bu konuda soru soranlara karşı ketûm davranırdı.

Kendisinde selef-i salihînin ve sahabenin yaşayış, mantık ve örnekliliği görülen Hamidullah, bizzat Hz. Peygamberin ahlakı ile ahlaklanmaya çalışan biriydi. İlmi kadar zühd ve takvası da dikkat çekmekteydi. Paris'te iken hizmetine bakan Madame Sphere adındaki yaşlı bayan, onun bir "aziz (saint)" olduğunu söylerdi.⁸⁹ Ki o, eserlerinin yanı sıra örnek yaşantısıyla da Fransa'da yüzlerce insanın hidayetine vesile olmuştu.

4. **ESERLERİ**

Yayın hayatına ilk defa 1924'de giren Muhammed Hamidullah'ın 40'a yakın kitabı ve 700 kadar makalesi olduğu zikredilmektedir. Bununla ilgili olarak öğrencisi Salih Tuğ, Türkçe'ye tercüme ettiği "*İslam Peygamberi*" adlı kitabının sonunda çeşitli dillerdeki yayınlarından seçme bir liste vermiştir.⁹⁰ Hamidullah, bunlar haricinde el yazması halinde bulunan bazı önemli eserleri de neşretmiştir. Eserlerini genellikle Urduca, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinde kaleme almıştır.⁹¹

Yöntem, dil ve üslup açısından incelendiğinde eserlerinde dikkati çeken bazı hususlar vardır:

⁸⁶ Bekir Karlığa, "*Bir Bilim ve İnanç Adamı: Muhammed Hamidullah*", Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI, 15; Görmez, "*Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*", 5.

⁸⁷ Kavakçı, "*Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslam Alimi*", 24.

⁸⁸ Yıldırım, "*Muhammed Hamidullah*", 11.

⁸⁹ Tuğ, "*Tanıdığım Hamidullah*", 95.

⁹⁰ Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1159-1169.

⁹¹ Avcı, "*Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)*", 225.

Kitapları paragraf esasına göre telif etmiş ve sırasıyla her paragrafı numaralandırmıştır. Çünkü eserleri defalarca basılan Hamidullah ilmî titizliği nedeniyle, sürekli olarak çalışmalarını kontrol etmiş, varsa bir önceki baskıdaki hataları tashih etmiş, elde ettiği yeni bilgileri de ilave etmiştir. Bundan dolayı hiçbir kitabının ve makalesinin defterini nihai olarak kapatmamıştır.⁹²

Eserlerini doğrudan Müslümanlara değil, Batı’da yaşayan Müslümanlar ve Müslüman olmayan halk yığınları ile entelektüellere yönelik yazdığı için oldukça anlaşılır ve sade bir üslup kullanmıştır.⁹³

Muhammed Hamidullah’ın çalışmaları, kendi telif ettiği eserleri, makaleleri, tercümelemleri ve neşrettikleri olmak üzere 4 kısımda gruplandırılabilir⁹⁴:

4.1. Telif Eserleri

Kronolojik olarak telif eserleri şunlardır:

1. *Quran in Every Language* (Hyderabad-Deccan 1936, 1939).

Dünya dillerindeki Kur’an çevirilerinin bibliyografik bir listesidir ve Fatiha Sûresinin çeşitli dillerdeki çevirilerini içermektedir.

2. *Mecmû’atu’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye li’l-Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râşide* (Kahire 1941, 1956; Beyrut 1965, 1983, 1985, 1987).

Doktora tezinin malzemesini oluşturan idarî-siyasî belgelerin neşridir. Hamidullah, eserin her yeni baskısında bulunduğu belgeleri eklemek suretiyle çalışmasını daha da geliştirmiştir. Bu kitabın Hz. Peygamber dönemiyle ilgili kısmı Türkçe’ye çevrilmiştir (*Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997).

3. *The Muslim Conduct of State* (Hyderabad-Deccan 1942; Lahore 1945, 1953, 1962, 1979).

⁹² Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 225.

⁹³ Karlığa, “Bir Bilim ve İnanç Adamı: Muhammed Hamidullah”, 16.

⁹⁴ Muhammed Hamidullah’ın farklı dillerde çok fazla sayıda kitap ve makaleye sahip olması nedeniyle, burada çoğunlukla Diyanet İslam Ansiklopedisi ve İslam Peygamberi adlı eserinden yararlanılarak çalışmalarının gruplandırılması tercih edilmiştir.

İslam Devletler Hukuku ile ilgili kitap ilk kez 1941-1942 yıllarında *Islamic Culture* dergisinde yayımlanmıştır. Eserde Hamidullah'ın “*İslam Devletler Hukukunda Tarafsızlık*” adlı Bonn Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezi de yer almaktadır. *Islamic World Inter-State Relations* (New Delhi 2001) adıyla da basılan kitap Türkçe'ye ise *İslam'da Devlet İdaresi* olarak Kemal Kuşçu (İstanbul 1963; Ankara 1979) ve Hamdi Aktaş (İstanbul 1998) tarafından çevrilmiştir.

4. *The Battlefields of the Prophet Muhammad* (Woking 1953; Hyderabad-Deccan 1972).

İlk olarak 1952-1953 yıllarında *The Islamic Review* dergisinde yayınlanan eser, *Hız. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları* adıyla Türkçe'ye (çev. Salih Tuğ, İstanbul 1962, 1972, 1981, 1991), *Resûl-i Ekrem der Meydân-ı Ceng* ismiyle de Farsça'ya (çev. Seyyid Gulâm Rızâ, Tahran 1956, 1970) tercüme edilmiştir.

5. *Introduction to Islam* (Hyderabad- Deccan 1957, *Initiation à l'Islam*, Paris 1963).

Yirmiden fazla dile çevrilen ve pek çok kişinin İslam'ı benimsemesine vesile olan kitap Kemal Kuşçu (İstanbul 1961, 1965, 1973), Cemal Aydın (Ankara 1996, 2001) ve İbrahim Arif Koytak- Veysel Uysal (İstanbul 2003) tarafından *İslam'a Giriş* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Hamidullah, İslam Dinini öğrenmeye yönelik ortaya çıkan büyük talebi karşılamak üzere kaleme aldığını zikrettiği bu kitabın, İslam Dini, tarihi, kültürü ve hayatın çeşitli yön ve meselelerinin ele alınmasında umumî bir fikir verdiğini belirtmiştir.

6. *Le Prophète de l'Islam: Sa Vie Et Son Oeuvre* (I-II, Paris 1959, 1978, 1979; *İslam Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu- Salih Tuğ, İstanbul 1969, 1972; çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980, 1990, 2003; çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 2004).

7. *Muhammad Rasulullah* (Hyderabad-Deccan 1974).

Hız. Peygamberin hayatının özet olarak ele alındığı bu eser, Salih Tuğ (*Resûlullah Muhammed*, İstanbul 1973, 1992) ve Ülkü Zeynep Babacan (*Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, İstanbul 2001, 2002) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

8. *Islam, a General Picture*, 1980.

9. *Islam, Philosophy and Science: Four Public Lectures Organized By UNESCO*, June 1980. (Türkçeye *İslam, Bilim ve Felsefe* (İstanbul 1990) adıyla, Ali Zengin tarafından çevrilmiştir.)

10. *el-Bokhari, les Tradition Islamiques (tome-5). Introduction et Notes Correctives de la Traduction Française de Octave Houdas et William Marçais* (Paris 1401/1981).

Fransız oryantalistler Octave Houdas ve William Marçais tarafından 4 cilt olarak Fransızcaya çevrilen Sahih-i Buharî'nin tercümesindeki yanlışları tespit ettiği ve bu çevirinin 5. cildi olarak yayınlanan eseridir. Esere yazdığı önsözde eserin ele aldığı konu, Buharî ve takip ettiği yöntem, Fransız çevirmenler ve söz konusu çevirinin sunulacak düzeltme notlarına ihtiyacı hakkında bilgiler vermiştir.

Hamidullah çeviriyi yapanları Fransızların en iyi Arap dili ve edebiyatı araştırmacıları olarak nitelendirmekte ve çevirinin dil, üslup açısından çok güzel olduğunu hatta çeviri olduğunun hissedilemeyeceğini zikretmektedir.

Buna rağmen çeşitli hatalar yok değildir. Bunlardan bazıları dikkatsizlikten kaynaklanmıştır. Çevirinin uzun yıllar sürmesi, sonunun aceleye getirilmesi ve parçalar bittikçe matbaaya gönderilmesi ile biçimsel birlik eksikliği ortaya çıkmıştır. Bazen unutkanlıkla parça veya bölümler de atlanmıştır. Özellikle son ciltte Houdas ve Marçais gibi büyük ilim adamlarına atfedilemeyecek çocuksu bazı yanlışlar vardır. Bunların bir kısmı onların yaşanan ve uygulanan İslam'ı bilmemelerinden kaynaklanmıştır ki bunlar affedilebilir niteliktedir. Ancak bazen tam tersine önyargılı yaklaşıtları hissedilen bazı ifadeler de vardır. Mesela Buharî'de Kur'an-ı Kerim'den çokça alıntı vardır. Fakat Houdas bunları titiz bir şekilde doğru olmayan bir biçimde çevirmiştir ki Hamidullah, çok açık ters manalar hariç onları değiştirmeden bıraktığını ve çalışmayı ağırlaştırmaktan kaçındığını ifade etmiştir.

Hamidullah'ın bu eseri Türkçeye çevrilmemiştir. Sadece yukarıdaki bilgilerin geçtiği önsöz kısmı çevrilerek, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih adlı eserinde ek olarak basılmıştır.⁹⁵

11. *The Emergence of Islam.*

Hamidullah'ın 1980 yılının Mart ayında, hicretin 1400. yılı kutlamaları nedeniyle Pakistan'ın Bahawalpur şehrindeki İslam Üniversitesi'nde verdiği 12 konferansından oluşmaktadır. Bunlar ilk olarak *Hutabât-ı Bahawalpur* adıyla Urduca (1981, 1985), bazı değişikliklerden sonra İngilizce (çev. Afzal Iqbal, Islamabad 1993) olarak yayımlanmıştır. Eseri Murat Çiftkaya *İslam'ın Doğuşu* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1997, 2002).

12. *Six Originaux des Lettres Diplomatiques du Prophète de l'İslam* (Paris 1985, Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 1998).

Hz. Peygamberin komşu devlet başkanlarına göndermiş olduğu mektupları içeren kitapta aynı zamanda Arap yazısının tarihi hakkında bilgi verilmektedir.

13. *Foreign Relations of the Prophet Muhammad with the Countries of Middle-East, India, Turkistan and China etc.* (Haydarabad 1985)

14. *The Prophet's Establishing a State and His Succession*, İslamabad, Pakistan, 1988.

Bunlar haricinde Hamidullah'ın özellikle İslam Hukuku ile ilgili makalelerinin ve Türkiye'de iken verdiği bazı ders ya da konferansların derlenmesi sonucu Türkiye'de basılan çeşitli kitapları vardır:

15. *Hukuk İlmine İslam'ın Mühim Yardımları* (çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1958; *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, derleyen: Salih Tuğ, İstanbul 1962; *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları* İstanbul 2006).

⁹⁵ Bkz. Muhammed Hamidullah, "*Sahîh-i Buhari'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*" (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*'de ek), çev. Abdullah Aydın, Beyan Yay., İstanbul, 2004, 155-205.

16. *İmam-ı Azam ve Eseri* (çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, 2004).
17. *Modern İktisat ve İslam* (çev. Salih Tuğ, İstanbul 1963; genişletilmiş 2. baskı, çev. Salih Tuğ- Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, 1969).
18. *İslam Fıkhi ve Roma Hukuku* (G. Henri Bousquet ve Carlo Alfonso Nallino ile birlikte, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1964).
19. *İslamî İlimler Akademileri (Raporlar)* (Ali Fuat Başgil'in raporuyla birlikte, İstanbul 1969).
20. *İslam Müesseseleri Tarihi* (çev. İhsan Süreyya Sırma, Erzurum 1975; *İslam Müesseselerine Giriş*, İstanbul 1980, 1992, 2007).
21. *Konferanslar* (çev. Zahit Aksu, Erzurum 1975).
22. *İslam Tarihi Dersleri* (çev. Ruhi Özcan, Erzurum 1976; *İslam Tarihine Giriş* İstanbul 1994, 1999, 2007).
23. *İslam Hukuku Dersleri* (çev. Ruhi Özcan- Hamza Aktan, Erzurum 1979).
24. *Makaleler/ İlk İslam Devleti* (çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992).
25. *İslam Anayasa Hukuku* (haz. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995, 1998).
26. *İslamiyet ve Hıristiyanlık* (ilk baskısı tarihsiz olan bu kitap, daha sonra İ. Süreyya Sırma tarafından Beyan Yayınları aracılığıyla 2004 yılında tekrar basılmıştır.)

4.2. Makaleleri

Fransızca:

- "Lettre de l'Inde", *REI*, 1937, 1938, 1948.
- "Les Champs de Bataille au Temps du Prophète", resimli, *REI*, 1939.
- "Le Progrès des Etudes Islamiques au Pakistan", *REI*, 1950.
- "La Politique Etrangère du Pakistan et son Arrièreplan", *BCEP*, 1951.
- "Le Règne-Conjoint, la Théorie et la Pratique Islamique", *RSO*, 1953.
- "Le Livre des Généalogies d'al-Balâdurî", ayrıntılı muhteva fihristi, *BEO*, 1953.
- "Nouvelle Etude des Sources du Droit Musulman", *Beynelmilel Müsteşrikler XXII. Kongresi Zabıtları*, İstanbul, 1954.

- “La Lettre de Prophète à Héraclius et la Sort de l’Original”, *Arabica*, Paris, 1955.
- “Défence de la Culture Islamique Pendant la Domination Anglaise de l’Inde”, *Festhchrift Muhammad Shafi*, Lahore, 1955.
- “L’introduction d’Iqbal sur son Livre Pâyâm-ı Maştıq”, Mm Meyerovitch tarafından yayınlanan *Message de l’Orient* adlı eserin bir bölümüdür, Paris, 1956.
- “Les Ahâbîş de la Mecque, *Festhchrift Levi della Vida*, Roma, 1956.
- “Al-Îlâf ou les Rapports Economico-Diplomatiques de la Mecque Pré-Islamique”, *Festhchrift L. Massignon*, Dimaşk-Paris, 1957.
- “La Constitution de la République Islamique de Pakistan”, *REI*, 1957.
- “Les Etudes Islamiques au Pakistan”, *REI*, 1957.
- “L’Afrique découvre l’Amérique avant Christophe Colomb”, *Démocratie*, Kazablanka, I/4 (1957); gözden geçirilmiş aynı yayın, *Présence Africaine*, Paris, No. 17-18 (1958); yeniden gözden geçirilmiş aynı yayın, *PCh*, No. 11 (1962, “Les Musulmans en Amérique d’avant Christophe Colomb” makale başlığı ile); gözden geçirilmiş aynı yayın, *FI*, No. 11-14 (1968).
- “Note sur la Littérature Religieuse de la Nouvelle Turguie”, *REI*, 1959.
- “Histoire de l’Usûl al-Fıqh chez les Musulmans”, *AFD*, No. 9-11, İstanbul, 1959 (İ.Ü.).
- “Contribution de l’Iran à la Botanique et à la Science Juridique”, *PCh*, No. 1, 1960.
- “Monuments d’Intérêt Islamique en France”, *PCh*, No. 1, 1960.
- “Le Droit Romain a-t-il Influencé le Droit Islamique”, Nallino’nun İtalyancadaki makalesinden yapılmış Fransızca bir tercümedir: *PCh*, no. 2, 1960.
- “Bienfaits du Coran pour la Première Communauté Musulmane”, *PCh*, No. 3, 1960.
- “Le Coran dans toutes Les Langues”, bir örnek olmak üzere her dilde Fâtiha Suresinin çevirilerini de ihtiva eden Kur’an tercümelerinin bibliyografik bir listesidir, *PCh*, No. 3-12, aynı makalenin gözden geçirilmiş yayını, *FI*, No. 2 (1967)’den başlayarak 1980’e kadar süren tefrika.

- “La Prière en Islam”, *PCh*, No. 4, 1960.
- “Les Premiers Contacts Arabo-Islamique avec Afrique Noire”, *PCh*, No. 6, 1960.
- “Nouveaux Documents sur les Rapports de l’Europe avec l’Orient Musulman au Moyen-Age”, *Arabica*, Paris, 1960.
- “Nouveaux Documents Relatifs aux Rapports de la France, de l’Italie et de l’Espagne avec Pays Musulmans au Moyen-Age”, *PCh*, No. 7, 1961.
- “Nouveaux Documents sur l’Iran Médiéval (Çin İle İlişkiler)”, *PCh*, No. 9, 1961.
- “Les Bibliothèques Publiques de Médine”, *PCh*, No. 7, 1961.
- “Le Coran de Fatma-Zalida”, esrarengiz bir kitabın yüzüncü yılı, *PCh*, No. 8, 1961.
- “Une Ambassade du Calife Abu Bakr auprès de l’Empereur Heraclius et le Livre Byzantin de la Prédiction des Destinées”, *Folia Orientalia*, Cracovie, 1961.
- “La Notion Musulmane du Droit International Privé”, *AFD*, XII/18, İstanbul (İ.Ü.).
- “Le Monde Musulman devant l’Economie Moderne”, *Cahiers de l’Institut de Science Economie Appliquée*, Sec. Humanité, suppl. 120, Paris, 1961.
- “Banques de Prêt sans Intérêt”, *PCh*, No. 12, 1962.
- “1100’^e Anniversaire de la Mort De Dînarî”, *Türk Bioloji Dergisi*, XIII/4, İstanbul, 1963 (İ.Ü.).
- “La Genèse du Droit de la Preuve en Islam”, *Recueil de la Société Jean Bodin*, No. 18, 1964, Bruxelles.
- “Original de la Lettre du Prophète à Kisrâ”, resimli, *RSO*, 1965.
- “Les Liens entre la Religion et le Droit en Islam”, *Recherches et Débats du Centre Catholique des Intellectuels Français*, Cahier 51, Paris, 1965.
- “La Loi Constitutionnelle du Pakistan”, *REI*, 1965.
- “La Psychologie des Grands Ennemis du Prophète”, *REI*, 1965.
- “L’Iman (le ministre de Dieu)”, *Bulletin du Cerle St Jean-Baptiste*, VII/8, Paris, 1967.

- “La Bible en tant que Source Canonique du Droit Musulman”, *FI*, No. 7-10, 1967; İkinci kısım, *FI*, No. 45-46, 1970; Üçüncü kısım, *FI*, 1980.
- “La Philosophie Juridique chez les Musulmans”, *AFD*, No. 29-32, İstanbul, 1968 (İ.Ü.).
- “La Date de Naissance du Prophète Muhammad”, *FI*, No. 28-29, 1969.
- “Les Notions Islamiques sur l’Ange”, *Colloque 1968 de l’Alliance Mondiale des Religions: Anges, Démons et Etres Intermédiaires*, Paris, 1969.
- “Le 1200’e Anniversaire de la Mort de l’Imam Muhammad ach-Chaybânî Contemporain de Charlemagne”, *İslam Medeniyeti*, No. 20, 1969 (Şeybânî Özel Sayısı).
- “Les Etudes Islamiques à Haiderabad/ Deccan”, *REI*, 37/1, 1969.
- “L’Administration de la Justice au début du Califat, les Instructions de ‘Umar à Abû Mûsâ al-Ach’arî”, *FI*, No. 32-35, 1969, 1970.
- “Le Chef de l’Etat Musulman à l’Epoque du Prophète et des Califes”, *Monocratie*, Société Jean Bodin yayını, Bruxelles, 1970.
- “Ce que l’Islam reconnaît dans le Christianisme”, *Réforme*, haftalık dergi, Paris, No. 1296, 1297, (17 ve 24 Ocak 1970).
- “Notes sor 1) La Langue Ourdou, 2) La Notion des Gens Du Livre (Concernant les Brahmanistes, et Abraham et Bouddha)”, *Etudes Traditioneles*, üç aylık dergi, Paris, c. LXXI, No. 419-420, 1970.
- “La Symbolique en Islam”, *FI*, No. 59, Paris, Ocak 1972.
- “Les Musulmans”, *Le Musulman* (Youachim Moubarak tarafından sorulan suallere Muhammed Hamidullah’ın verdiği cevaplar), Paris, 1972.
- “La Religion en Evolution”, *FI*, No. 68-74, Paris, 1972-1973.
- “Les Frères et Soeurs de Lait Prophète”, *FI*, No. 78-80, Paris, 1973.
- “Le Premier Empire Musulman du Temps du Prophète et de ses Trois Successeurs”, *Grands Empires*, Série Société Jean Bodin, Bruxelles, 1973, s. 509-532.
- “Contribution des Musulmans Méditerranéens à la Science Historique”, *Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée*, Aix-en-Provence, No. 15-16, 1973.

- “Le Prophète de l’Islam en tant qu’Édicateur”, *Le Musulman*, III/9, Paris, 1974.
- “Le Probleme des Origines des Sûretés Personnelles dans l’Islam”, *Les Sûretés Personnelles*, Série Société Jean Bodin, No. 28, I, 327-340, Bruxelles, 1974.
- “Sur les Traces du Saint Prophète dans son Voyage en Arabie de l’est: Bahrain- Oman”, *FI*, No. 93-95, Paris, 1975, resimli.
- “La Connaissance Musulmane du Pétrole au Moyen-Age”, *FI*, No. 96-98, Paris, 1975.
- “Les Escales Arabes au Début de l’Islam”, *Les Grands Escales*, Série Société Jean Bodin, No. 32, Bruxelles, 1975, I, 191-206.
- “Islam et Christianisme (ikinci yayın), *Le Musulman*, Paris, 1976.
- “Les Israëliyât ou Données de Sources Non-Musulmanes dans la Science Islamique”, *FI*, No. 116-118, Paris, 1976.
- “Vieux Textes Persans chez les Auteurs Arabes”, *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1977, Türkçe tercümesiyle birlikte.
- “Les Voyages du Prophète avant l’Islam”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, Dimâşk, 1977, (Mélange Hanri Laoust. c. 1).
- “Marwan Ibn al-Hakam et ‘Amr ibn al-‘As, Victimes de Fausses Accusations, *Türk Kültürü Araştırmaları- Emel Esin Armağanı*, 24, Ankara 1986.

Almanca:

- “Die Neutralität im Islamischen Völkerrecht”, *ZDMG*, 1935.
- “Die Rezeption europäischen Rechts in Haiderabad”, *Zeitschrift der Vergleichende Rechtswissenschaft*, Stuttgart, c. 56, 1953.
- “Der Fall Haiderabad im Licht des Völkerrechts”, *Festschrift Herber Kraus*, Göttingen, 1954.
- “Aesthetik und Kunst in der Lehre des Propheten”, *Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi Zabıtları*, Kitap tanıtım bölümü, Münih, 1959.
- “Eine Handschrift des Sunan von Sa’id b. Mansûr”, *WI*, NS VIII, 1962.

- "Theorie und Praxis des Völkerrechts im frühen Islam", *Kairos*, V/2, Salzburg/ Avusturya, 1963.
- "Zunahme der Muslime in Europa", *Die Herausforderung des Islams*, derleyen: R. Italiander, Göttingen, 1965.
- "Die Bibel als eine kanonische Quelle des islamischen Rechts", *Festschrift Otto Spies*, Bonn, 1967.
- "Die Religion in Entwincklung", *FI*, Paris, No. 68-74, 1972-1973.

İngilizce:

- "The Quranic Conception of State", *QW*, II/1, 1936.
- "Time of the Prophet", *Proceedings of Idârah Maarif Islamiyyah*, İkinci oturum, Lahore, 1936.
- "Oriental Libraries in the East and West", *Proceedings of All-India Oriental Conference*, Mysore Oturumu, 1936.
- "Islamic Studies in Modern Europe", *QW*, II/2, 1936.
- "Administration of Justice in Early Islam", *IC*, XI/2, 1937.
- "City-State of Mecca", *Proceedings of All-India Oriental Congress*, Trivendrum Oturumu, 1938, ve *IC*, XII/3, 1938.
- "Educational System in The Time of the Prophet", *IC*, XII/3, 1938.
- "Some Arabic Inscriptions of Madinah of the Early Years of Hijrah", resimli, *IC*, XIII/4, 1939.
- "Princes and Federation", *New Era*, Hyderabad/Deccan, 15 Ağustos, 1939.
- "Place of Islam in the History of International Law", *HAJ*, 1940.
- "Muslim Political Thought", *Osmania University Research Journal*, Hyderabad/Deccan, VIII, 1941.
- "Ancient India From Arabic Sources", *Proceedings of All-India History Conference*, Hyderabad/Deccan Oturumu, 1941.
- "Intercalation in the Quran and Hadith", *IC*, XVII, 1943.
- "Influence of Roman Law on Muslim Law", *HAJ*, No. 6, 1943.
- "Islamic Notion of Conflict of Laws", *Proceedings of All-India Law Conference*, Hyderabad/Deccan Oturumu, 1945.
- "Map of the Battle Malazgirt", *IC*, XIX, 1945.

- “Contribution of Modern Hyderabad to Islamic Studies”, *Perspectives*, New Delhi, Temmuz 1946.
- “Islamic Studies in the Deccan”, *HAAJ*, No. 7, 1946.
- “Domination Status for Hyderabad”, *Clarion*, Hyderabad/ Deccan, 29. 08. 1947.
- “Status of Land-Locked States”, *Clarion*, Hyderabad, 26. 09. 1947.
- “Religious Education and Modern Trends”, *Indiana*, Bombay, Ekim 1947.
- “Cultural Activities” (Haydarabad ve yabancı ülkelerde), *IC*, 1939 ... 1948.
- “Pakistan a Beginning and not an End”, *Crescent*, yıllık sayısı, Sûrat/India, 1948.
- “Exterritorial Capitulations in Favour of Muslims in Classical Times”, *Islamic Research Institute Miscellany*, Bombay, 1948; *IR*, XXXVIII/1, 1950.
- “Constitutional Precedents and Practices of the Ortodox Islam”, *Select Constitutions of the World* (Pakistan Kurucu Meclis Yayını), Karachi, 1948.
- “Islamic Precedents on Division of Power between Centre and Component Parts”, *Select Constitutions of the World* (Pakistan Kurucu Meclis Yayını), Karachi, 1948.
- “Interest-Free Cooperative Lending Societies”, *Muslim Yearbook of India and Pakistan*, Bombay, 1948.
- “Hyderabad’s Contribution to Islamic Culture”, *IR*, XXXVII/1, 1949.
- “Early History of the Compilation of the Hadith”, *IR*, XXXVII/5, 1949.
- “Islam in Europe”, *IL*, I/1, 1949.
- “Islamic Calenders”
- “Islamic Insurance”
- “Osmania University”, *Muslim Yearbook of India and Pakistan*, Bombay, 1949.
- “Islam and Communism”, *IR*, XXXVIII/3, 1950; (aynı makalenin eki, *IR*, XXXVIII/6, 1950), Hyderabad/ Deccan, 1979.
- “Military Intelligence in the Time of the Prophet”, *IL*, II/7, 1950.
- “Muslim Conception of Law”, *Nation*, I/28, 11. 09. 1950, Karachi.
- “Political Significance of Zakat”, *Proceedings of All-Pakistan PoliticalScience Conference*, Lahore oturumu, 1950.

- “Student Life in Present Day France”, *Education of Pakistan*, II/3-4, Karachi, 1951.
- “The International Law in Islam”, *IR*, XXXIX/5, 1951.
- “Some New Developments in the British Conception of Neutrality as against Muslim Countries”, *IR*, XXXIX/8, 1951.
- “The Friendly Relations of Islam with Christianity and How They Deteriorated”, *JPHS*, I/1, 1953.
- “New Light on the Character of Abu Sufyân, the Companion of the Prophet”, *IL*, V/10, 1953.
- “Embassy of Queen Bertha of Rome to Caliph al-Muktafi b’Illah in Baghdad, h.293/906”, *JPHS*, I/4, 1953.
- “Dinawari’s Encyclopaedia Botanica, Kitabu’n-Nabat, in the Light of Fragments in Turkish Libraries”, *Festschrift Fuat Köprülü*, Ankara, 1953.
- “Cultural and Intellectual History of Indian Islam”, *WI*, NS III/3-4, 1954.
- “Orthographical Peculiarities of the Text of the Quran”, *IR*, XLII, 1954.
- “Sources of Islamic Law, a New Approach”, *Islamic Quarterly*, Londra, I/4, 1954.
- “Budgeting and Taxation in the Time of the Holy Prophet”, *JPHS*, III/1, 1955; *IR*, XLIV/11, 1956.
- “Islamic Conception of World Order”, *Steps unto Him*, VII, 1955, Trowbridge/England.
- “A Suggestion for an Interest-Free Islamic Monetary Fund”, *IR*, XLIII, 1955.
- “Haiderabad’s Contribution to Islamic Economic Thought”, *WI*, NS IV/2-3, 1955.
- “An Euphrates Valley Authoristy”, *IR*, XLIII/12, 1955.
- “Codification of Muslim Law by Abu Hanifa”, *Festschrift Zeki Velidi Togan*, İstanbul, 1950-1955; *IR*, XLV/4, 1957.
- “The Notion of Khilafat and its Modern Application”, *JPHS*, IV/4, 1956; *IR*, XLV/3, 1957.
- “Two Christians of Pré-Islamic Mecca, Uthmân Ibn al-Huwairith and Waraqa Ibn Naufal”, *JPHS*, VI/2, 1958.

- “Ernest Renan and Jamal al-Din Afghani, foremost Representatives of Two Cultures”, *IR*, XLVI/5-6, 1958.
- “Sidelights on Muslim India From Russian Sources”, *Sind University Research Journal*, Arts Series, VII, Hyderabad/Sindh, 1958.
- “Theory and Practice of International Law in Early Islam”, *Voice of Islam*, VII/6-7, Karachi, 1959.
- “The Christian Monk Abu Amir of Madina of the Time of the Holy Prophet”, *JPHS*, VII/4, 1959.
- “The Holy Quran, a Simple Commentary”, *al-Hâd’il-Ameen*, No. 47 (1960)dan başlayarak no. 104 (1965)’e kadar olan aralıklı sayılar, Durban.
- “Legacy of Muslim Culture in İstanbul Museums”, *IR*, XLVIII/10, 1960.
- “The Urdu Edition of the Encyclopaedia of Islam”, *WI*, NS VI/3-4, 1961.
- “Al-Qadi ar-Rashid, Author of adh-Dhakhir wa’t-Tuhaf”, *JPHS*, XI/4, 1963.
- “The Service of Worship, Why in Arabic Alone?”, *IR*, LII/12, 1964.
- “Muhammad Ibn Is’haq, the Biographer of the Prophet”, *JPHS*, XV/2, 1967.
- “The Nasi’, the Hijrah Calendar and the Need of Preparing a New Concordance oh the Hijrah and Gregorian Eras”, *JPHS*, XVI/1, 1968; (Aynı makalenin eki için bakınız: “The Concordance of the Hijrah and Christain Eras for the Life-Time of the Prophet”, *JPHS*, XVI/4, 1968); (ilaveli-revizyonlu: *IR*, LVII/2, 1969).
- “Translations of the Holy Quran in African Languages”, *Muslim Digest*, Ramazan Yıllığı, Durban, 1968.
- “Imam Muhammad, the Great Muslim Jurist”, *İslâm Medeniyeti*, Şeybânî’nin Hayatı ve Eserleri Özel Sayısı, II/20, İstanbul, 1969.
- “On the Occasi on of 1200th death Anniversary of the Imam Muhammad ash-Shaybani, a Contemporary of Charlemagne”, *IR*, LVII/6, 1969.
- “The Pilgrimage to Mecca”, *IR*, LVII/9, 1969.
- “The Military Department of the Muslim State in the Time of the Prophet Muhammad, *IR*, LVIII/9, 1970.
- “Administration of Justice under the Early Caliphate”, (Instructions of Caliph ‘Umar to Abu Musa al-Ash’ari, h.17), *JPHS*, XIX, 1971.

- “Three Questions of Science and Islam”, *Impact*, II/2, June 1972, Londra.
- “Prayer and Fasting in Abnormal Zones”, II/2, II/10, 1972, Londra.
- “The Religion in Evolution”, *France-Islam*, No. 68-74, 1972-1973, Paris.
- “Constitutional Problems in Early Islam”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, V/1-4, İstanbul, 1973.
- “Some New Translations of the Quran by Kratchkovsky, Hrbeck, Bubakeur, Grosjean”, *Impact*, II/23, 27 Nisan 1973, Londra.
- “Islamizing the Colonial Laws”, *Impact*, III/11, 26 Ekim 1973, Londra.
- “Muslim Contribution to Law”, *Sejahtera*, VII, 1973-1974, Kuala Lumpur.
- “Use of Symbols in Religions”, *Islamic Culture Forum*, No. 2, 1975, Tokyo.
- “Contribution of ash-Shâfi’î to the Science of Law”, *Jernal Undang Undang*, Faculty of Law, II/1, 1975, Kuala Lumpur.
- “The Hanging Rock of Jerusalem”, *Islamic Herald*, III/4-5, Ağustos-Eylül 1977, Kuala Lumpur.
- “Muslim Law Boks as a Source of Unexpected Knowledge”, *Persuatuan Mahasiwa Islam*, University Malaya, VII/2, 1976-1977, Kuala Lumpur.
- “New Light on Some Old Problems (Life of the Prophet)”, *Islamic Order*, I/2, 4, 1979, Karachi.
- “The Messenger of God”, *UNESCO Courier*, 34viii, 1981.
- “A Letter of the Prophet in the Musnad Script Addressed to the Yemenite Chieftains”, *HI*, V/3, 1982.
- “Jewish Background of the Battles of Jamal and Siffin”, *JPHS*, 30, 1982.
- “Episode of the Project of a Written Testament of the Prophet on Death-Bed”, *JPHS*, 31, 1983.
- “Birth Pangs of Islamic History”, 1986.
- “The Ahabish Tribes, Allies of the Pagans of Mecca”, *Hamdard Islamicus*, 9ii, 1986.

Türkçe’ye Çevrilen Makaleleri:

- “İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tetkik”, çev. Bülent Davran, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I/1-4, İstanbul, 1953.

- “Roma Hukuku İle İslam Hukuku Arasındaki Münasebetler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Mecmuası*, c.III-IV, Ankara, 1955.
- “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/3-4, Ankara 1955.
- “Devletler Hukukunun Yüzüncü Yılı”, *Sebilürreşad*, X/235, İstanbul 1956.
- “Urduca İslam Ansiklopedisi”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1957.
- “Fıkıh Usûlü Tarihi” (İslam Hukuk Metodolojisi ya da Islamic Jurisprudence), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1, İstanbul 1956-1957.
- “Hindistan’da İslam Kültürü”, *Sebilürreşad*, X/241-246, İstanbul 1957.
- “İslam Peygamberinin Hayatını Öğrenmek Niçin Lazımdır”, *Sebilürreşad*, XIII/323, İstanbul 1961.
- “İslam’da Estetik ve Güzel Sanatlar”, *Diyanet Dergisi*, Ankara 1961.
- “İmam Serahsî’nin 900. Yıldönümü”, *Sebilürreşad*, XV/356, İstanbul 1964.
- “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Yazma Tercümelere”, *Türkiyat Mecmuası*, no.XIV, İstanbul 1965.
- “Serahsî” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1965.
- “Sünnet” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1968.
- “Hadis ve Sünnet”, *Diyanet Dergisi*, VIII/80, Ankara 1969.
- “İmam Muhammed Şeybanî’nin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Eserleri” (Nimet Bayraktar ve Salih Tuğ ile birlikte yayın), *İslam Medeniyeti*, II (Özel sayı), İstanbul 1969.
- “Alparslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi”, *Diyanet Dergisi*, X/110-111, Ankara 1971.
- “Hz. Peygamber ve Sahabe Devrinde Kitabet Sanatı”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, III/25, İstanbul 1972.
- “Dünyadaki Çeşitli İbadet Şekilleri”, *Diyanet Dergisi*, XII/2, Ankara 1973.

- “Hz. Peygamberin Süt Kardeşleri”, *İslam Medeniyeti*, III/2, İstanbul 1973.
- “Ortaçağda Müslümanların Petrol Hakkında Bilgileri”, *Diyanet Gazetesi*, 01.08.1975, Ankara.
- “Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2, İstanbul 1975.
- “Katip Çelebi; el-İlhamu’l-Mukaddes mine’l-Feydi’l-Akdes”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/3-4, İstanbul 1975.
- “Niçin Oruç Tutuyoruz?”, *Nesil*, I/11-12, İstanbul 1977.
- “İslamî İlimlerde İsrailiyat yahut Gayri İslamî Menşeli Rivayetler”, *İslami ilimler Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1977.
- “İslam ve Alkollü İçkiler”, *YeşilayDergisi*, Nisan-Haziran sayısı, İstanbul 1978.
- “İslam’da Hac”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VIII/1-4, İstanbul 1984.
- “Hz. Peygamber Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı”, *İlim ve Sanat*, VII, İstanbul 1986.
- “Abd” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, 1988.
- “Halife Hz. Ömer Devrinde Adlî Teşkilat”, *İlim ve Sanat*, XXIII, İstanbul 1989.
- “Hudeybiye Antlaşması” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, 1998.
- “İlâf” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, 2000.⁹⁶

⁹⁶ Muhammed Hamidullah’ın Türkçeye çevrilen makaleleri bunlarla sınırlı değildir. Ancak daha önce bu makalelerin orijinal dillerindeki isimleri verildiği için hepsi zikredilmeyecektir. Yine daha önce belirtildiği üzere İslam hukuku ile ilgili makalelerinin çoğu Türkçe kitap olarak derlenmiş bulunmaktadır. Bu nedenle Türkçeye çevrilen makaleleri için bkz. Alim Yıldız, Tahsin Koçyiğit, *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002; İsmail Kara, “Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah’ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye’ye İntikali ve Tesirleri”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (18-19 Kasım 2005), Bursa İl Müftülüğü- U. Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2007, 83-84; Hamidullah, *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları, Modern İktisat ve İslam, İslam Fıkhı ve Roma Hukuku, İslam Anayasa Hukuku, (Makaleler) İlk İslam Devleti*, vd.. Ayrıca Arapça ve Urduca dillerindeki makaleleri için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1165-1169; *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul, 1998, 16-17.

4.3. Tercüme Eserleri

1. *Le Saint Coran* (Paris 1959, 1989).

Bir Müslüman tarafından yapılan ilk Fransızca Kur'an-ı Kerim çevirisidir. Bunun yanında Kur'an'ın bir Batı dilinde en çok okunan tercümesidir. Eserin giriş kısmında Kur'an tarihi hakkında bilgiler ve Avrupa dillerindeki Kur'an çevirilerinin listesi yer almaktadır. Daha çok tefsirî tercüme özelliğindeki mealde açıklamalar genellikle notlar şeklinde verilmiştir. Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık tarafından *Aziz Kur'an* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserin (İstanbul 2000, 2003) daha önce yalnız giriş kısmının çevirisi yapılmıştır. (*Kur'an-ı Kerim Tarihi: Bir Deneme*, çev. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul 1965; Ankara 1991 (Macit Yaşaroğlu'nun *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe, Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası* ile birlikte); *Kur'an-ı Kerim Tarihi, Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümelere*, ilavelerle birlikte çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993; *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, İstanbul 2005).

2. *Le Grand Livre de la Conduite de l'état* (I-IV, Ankara 1989-1990).

Serahsî'nin, İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin *Siyer*'ine yazmış olduğu *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*'in Fransızca tercümesidir.

4.4. Neşrettiği Eserler

1. Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfetu's-Sahîha* (MMIADm., XXVIII (1953), s. 96-111; Dimeşk 1954; Hyderabad-Deccan 1955, 1956 (Urduca tercümesiyle birlikte), 1961, 1967; Paris 1979).

Bu eser Kemal Kuşçu (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfa-i Hemmam İbn Münebbih*, İstanbul 1967; sadeleştiren: Mesut Karaşahan, İstanbul 2004), Talat Koçyiğit (*Hemmam İbn Münebbih'in Sahîfesi*, Ankara 1967) ve M. Ragıp İmamoğlu (*İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Hadis Mecmuası*, Ankara 1966-1967) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

2. İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Envâ' fî Mevâsimi'l-'Arab* (Charles Pellat ile birlikte, Haydarabad 1375/1956; Bağdat 1988).

3. Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, *Kitâbu mâ Câe İsmâni Ehaduhumâ Eşheru min Sâhibihî fe-sümmiyâ bihî* adlı risalesi ve *Kitâbu'l-Emsâl*'inin bir cüzü (*MMİr.*, IV/1 (1375/1956), s. 35-45).
4. Reşîd b. Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhâf* (Kuveyt 1959).
5. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf* in Hz. Peygamberin hayatıyla ilgili bölümü (Kahire 1959).
6. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh* (I-II, Dımeşk 1385/1965).
7. Nu'man b. Muhammed b. Irâk, *Kitâbu Ma'deni'l-Cevâhir fî Târîhi'l-Basra ve'l-Cezâ'ir* (İslamabad 1973).
8. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Kitâbu'n-Nebât*'ın bir kısmı (Kahire 1973; Karaçi 1993).
9. İbn İshâk, *es-Sîre (Sîratu İbn İshâk el-müsemma bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğâzî*, Rabat 1976, Konya 1981).
10. *The Quranic Copy of the Caliph Osman* (Philadelphia 1401/1980).
Kur'an-ı Kerim'in Taşkent'te bulunan Hz. Osman nüshasının boyutları küçültülerek yapılmış bir tıpkıbasımı olup "Ayesha Begum Foundation" tarafından yayınlanmıştır.
11. Radıyyuddîn Ahmed b. İsmail el-Kazvinî, *Kitâbu's-Serd ve'l-Ferd fî Sahâifi'l-Ahbâr* (İslamabad 1411).
12. Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde ve Nebze min Futûhi'l-İrâk* (Paris 1989).

4.5. Eserlerinin Türkiye'deki Etkileri ve Aldığı Eleştiriler

Muhammed Hamidullah'ın eserlerinin Türkiye'ye intikalini, etkilerini inceleyen ve o döneme bizzat şahit olan bir araştırmacı ve gözlemci olarak İsmail Kara'nın verdiği bilgiler, konuyla ilgili olarak oldukça aydınlatıcı niteliktedir:

Türkiye'de 60'lı yıllarda neşredilmeye başlayan Hamidullah'ın eserleri, diğer ülkelerden farklı olarak çok daha büyük bir ilgiyle karşı karşıya kalmıştır. Hamidullah ve eserleri sayesinde Türkiye'de dinî yayıncılık ve ilahiyat alanındaki akademik araştırmalar, gerek usûl gerek muhteva açısından gelişme kaydetmiştir.

Başka dillerdeki eserleri neredeyse eş zamanlı olarak Türkçeye de çevrilmiştir.⁹⁷ 1978 yılında öğrencisi İhsan Süreyya Sırma'ya gönderdiği bir mektubunda Hamidullah, daha o zamandan Türkçedeki makalelerinin 60, kitaplarının ise 20'ye ulaşmasından kaynaklanan memnuniyetini dile getirmiştir.⁹⁸

Eserleri, genellikle Paris'te ya da Türkiye'de ders ve sohbetlerine katılan, konferanslarını tercüme eden bazı öğrencileri ve dostları tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bunlar; Abdülkadir Karahan, Şevket Eygi, Fuat Sezgin, Nafiz Danışman, Nihat Keklik, Said Mutlu, Kemal Kuşçu, Salih Tuğ, Mehmed Said Hatiboğlu, Bülent Davran, Macit Yaşaroğlu, Yusuf Ziya Kavakçı, İsmail Cerrahoğlu, Ruhi Özcan, Suat Yıldırım, İhsan Süreyya Sırma, İbrahim Canan, Zahit Aksu, Hamza Aktan, Fahrettin Atar, Mehmet Akif Aydın vd.

25 yıl boyunca Türkiye'de verdiği dersler ve doğrudan ya da dolaylı olarak çok sayıda talebe yetiştirmesi, eserlerinin bu kadar etkili olmasında öncelikli sebeptir. Telif tarzı, ilmî dikkati, titizliği, eserlerini sürekli yenilemesi, sade ve anlaşılır üslubu da etkisini artırmıştır. Bunların yanında bir diğer sebep ise, kuruluşları çok yeni olan Ankara İlahiyat Fakültesi, İmam-Hatip Okulları ve Yüksek İslam Enstitülerindeki öğrencilerinden gelen taleplerdir. Çünkü o yıllarda ülkemizde genellikle Cemaat-ı İslamî ve Müslüman Kardeşler gibi söylem merkezli ve meydan okumayı tercih eden bazı akımlara mensup müelliflerin eserlerinin tercümeleri ve halka hitap eden, daha çok dinî duyguları harekete geçirmeye yönelik bir dinî yayıncılık anlayışı hakimdi. Hamidullah'ın eserleri ise bu iki uç nokta arasında dengeli ve ilmî bir konum arz ediyordu.⁹⁹

Hamidullah'ın kişiliği ve ilmine hayran olan Nurettin Topçu'nun, eserleriyle ilgili olarak Salih Tuğ'a yönelttiği soru da onun Türkiye'deki etkisini ortaya koymaktadır: “Hamidullah beyin seyrüsülûku var mı? Eserlerinde çok nadir müellifin başarabildiği bir ifade tarzı, keramet diyebileceğim bir muvaffakiyet var.”¹⁰⁰

⁹⁷ Kara, “*Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri*”, 80; *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 231.

⁹⁸ Sırma, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, 165.

⁹⁹ Kara, “*Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri*”, 81-3.

¹⁰⁰ Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 232.

Kronolojik olarak incelendiğinde Türkiye’de, ilk olarak Muhammed Hamidullah’ın kitaplarından önce makalelerinin yayınlandığı ortaya çıkmaktadır. Neşredilen ilk makalesi, 1953’de İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi’nde çıkan “*İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tetkik*”tir. Bu dergideki son yazısı ise 1984’te neşredilmiştir. Daha sonra makalelerinin yayınlandığı başlıca dergiler şunlardır: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (1955 vd.), Sebülürreşad (1956-1964), İslâm (1956-1957), Türk Sanatı (1958), Hilal (1958-1962), İstanbul Hukuk Fakültesi Dergisi (Fransızca nüshalarında 1959, 1962, 1968), Türk Yurdu (1960), Diyanet Dergisi (1961), Türk Bioloji Dergisi (1963), Türkiyat Mecmuası (1965), İslam Düşüncesi (1968), Hareket (1969), Tarih Enstitüsü Dergisi (1971), İslam Medeniyeti, Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi, İslamî İlimler Enstitüsü Dergisi, Diyanet Gazetesi, Nesil (1977), Yeşilay Dergisi (1978)... Bunlardan başka M.E.B. tarafından çıkarılan İslam Ansiklopedisi’nde “Serahsi” ve “Sünnet” maddeleri bulunmaktadır. Kitap ve broşürleri ise 1958 yılından itibaren basılmaya başlamıştır ki, bunlar daha önce zikredilmişti.

Kendisine hayranlık duyan bir okuyucu kitlesine sahip olmasına rağmen, Hamidullah hakkında Türkiye’de pek olumlu yazılar yazılmamıştır. Zeki Velidi Togan’ın 1952’de yazdığı ve 1955’te yayınlanan “Muhammed Hamidullah’ı İslam Tetkikleri Enstitüsü Müdürlüğüne Getirmek İçin İstanbul Üniversitesi’ne Verilen Mûcib Sebepler Raporu” ve Nurettin Topçu’nun “*Hz. Peygamber’in Savaşları*” kitabının tercümesinin basılması vesilesiyle yazdığı yazı bunlardan hariçtir. Özellikle 1966’da “*İslam Peygamberi*” kitabının birinci cildinin çıkışından sonra çok sert eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Hamidullah’ın genellikle Batılı ilim çevreleri ve Batı kültüründe yetişen okuyucuları hedef kitle olarak seçmesi. Bu, en bariz şekilde “*İslam’a Giriş*” kitabında göze çarpmaktadır.

- Esas itibariyle oryantalistik tavrı benimsemese hatta ona karşı hayatının sonuna kadar savunma gayretinde olsa bile Hamidullah’ın, oryantalistlerin tezleri, tenkitleri ve modern düşünceden kaynaklanan bazı temayüllerden etkilenmesi. İslam’ın prensipte tek eşliliği öngörmesi, köleliğin devamından yana tavır koymadığı, hukuk devleti fikrinin İslam’da çok erken teşekkül ettiği vb. fikirleri gibi

kaynakları ve karşılıkları oryantalizmde bulunabilecek görüşleri bunu göstermektedir.

- Hz. Peygamberin hayatını yazım tarzı. Hamidullah klasik sîret kitaplarındaki yöntem ve muhtevadan farklı bir şekilde, modern dönem teamüllerini dikkate alarak Rasûlullah'ın hayatını anlatmıştır. “*Hz. Peygamberin Savaşları*” ve “*İslam Peygamberi*” adlı kitaplarındaki ifadeleri buna işaret etmektedir. Peygamberimizin mucizelerinden ziyade beşer yönünü ön plana çıkarmıştır.¹⁰¹ Çünkü Hamidullah'a göre; “O, muvaffakiyete sadece mucizelerle ulaşmış olsaydı, O'nun hayatı “*en üstün, en güzel örnek: üsvetun hasene*” yani “cemiyete mensup fertlerin takip edecekleri, Kur'an'a muvafık amelî, filî örnek” olamazdı. Hz. Peygamber'in insanî görünüşü izah edilmedikçe, O'nun hattı hareketinin değeri ve taklit edilmeye layık bir örnek olması, bilhassa mucizeye inanmayan, inanamayan fertlere izah edilemez.”¹⁰² Kendisi mucizelere inanmakta ve bununla ilgili birçok hadisin olduğunu kabul etmektedir. Ancak mucizelerle örülmüş bir siyer yazmak istememektedir.

İşte Hamidullah'a yöneltilecek eleştirilerin odak noktasını özellikle mucizeler ve Mi'rac meselesi oluşturmaktadır. Eleştiren kişiler şunlardır:

1. Ahmed Davudoğlu, *Dîni Tamir Davasında Din Tahripçileri*, 1974, 1978, 1980, 1997.
2. Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye'nin Manzaraları*, 1968, 1973, 1985.
Necip Fazıl, Hamidullah için “baîdullah” ve “dalalet kumkuması” gibi ağır ifadeler kullanmıştır.
3. Sadrettin Yüksel, *Prof. Dr. Muhammed Hamidullah'ın “İslam Peygamberi” ve “Muhammed Resûlullah” Adlı Eserlerine Reddiye*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1975. Bu kitap 22. 12. 1974 tarihinde *Sabah* gazetesinde başlayan “*Prof. Hamidullah'ın “İslam Peygamberi” adlı eseri ve bir araştırma*” adlı yazı dizisinden derlenmiştir.
4. Hüseyin Hilmi Işık'ın yazdığı Muhammed Hamidullah biyografisi (*Dinde Reformcular*, Işık Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 267-277; *Tam İlmihal-*

¹⁰¹ Kara, “*Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri*”, 83-93.

¹⁰² Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1972, 10.

Seâdet-i Ebediyye). Hamidullah'ın Türkçeye çevrilen yazılarının, birçok müslümanı doğru yoldan ayırdığını iddia etmekte ve bozuk olarak nitelendirdiği düşüncelerine Hamidullah'ın kitaplarından örnekler getirmektedir.

5. Sadi Çöğenli- Ali Bayram, “*Sayın Prof. Dr. Muhammed Hamidullah’ın “İslam Peygamberi” Adlı Eserinde Geçen ve Cumhur-u Ulemaya Muhalif Bazı Meselelerin Tahlili ve Tenkidi*”, 13. 5. 1975 tarihli, büyük boy kağıtlara 20 sayfalık daktilo metin teksiri (Erzurum). Burada tahlil ve tenkit edilen konular şunlardır: 1. Peygamber Efendimizin puta kurban kesme meselesi, 2. Mescid-i Aksa meselesi, 3. Miracın ruhanî olmasının delilleri ve tahlili, 4. Hz. Musa ve Gılgamış meselesi, 5- Garanik meselesi.
6. Zeki Çıkman, *Mirac ve Hamidullah- İmanımızla Oynamayınız*, Berekât Yayınları, İstanbul, 1976, 1977. Kitabın başında Ahmet Davudoğlu ve Erzurum eski müftüsü Osman Bektaş’ın Hamidullah aleyhinde takrizleri de bulunmaktadır.

Hamidullah, eleştiriden çok tahkir ve tezyif olarak nitelendirilebilecek bu tenkitlerden habersiz değildi. Bunların bazıları konferanslarından sonra ya da özel görüşmelerde yüzüne karşı da söylenmişti. Ancak o, her zamanki mütevazı kişiliğiyle bir insan olarak hata edebileceğini ve tenkitlere açık olduğunu ifade ederek karşısındakilere adeta ilmî ve ahlakî bir ders veriyordu. Zira *İslam Peygamberi* kitabında Hz. Peygamberin eşlerinden bahsederken iki Ebû Süfyan’ı birbirine karıştırınca Hüseyin Hilmi Işık tarafından ağır bir şekilde eleştirilmişti. Hamidullah ise hakaretleri bir tarafa bırakıp, yanlışını düzelttiği için ona teşekkür ederek şunları zikretmişti¹⁰³:

“Allah İstanbullu Hüseyin Hilmi Işık’tan razı olsun; çünkü o kaleme aldığı bir makalesinde Ebû Süfyan’ın süt kardeşliği meselesinin sebep olduğu güçlüğe dikkati çekti. Hz. Peygamber Ebû Süfyan’ın kızı Ümmü Habibe ile evlenmişti. (...) Hz. Peygamberin (süt kardeşi) izdivaç ettiği Ümmü Habibe’nin babası (meşhur) Ebû Süfyan değil de Hz. Peygamberin bir amca oğlu olan Abdülmuttalib’in oğlu el-Hâris’in oğlu Ebû Süfyan’dır. Hemen tashih ediyor ve bütün okuyucularımın bu

¹⁰³ Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, 233-4.

dikkatsizliğimden doğan hatadan dolayı beni mazur görmelerini ve kitaplarının sayfelerini tashih etmelerini rica ediyorum.”¹⁰⁴

Hamidullah’a yöneltilen eleştirilerin üslûbu bir kenara bırakılacak olursa, içlerinde gerçekten üzerinde durulması gereken bazı haklı tenkitler de olabilir: Zira bazen kendi iddialarını desteklemesi nedeniyle mevzu hadisleri kullanma cihetine gidebilmiştir. Hz. Peygamberin risalet öncesinde gittiği ülkelerden biri olarak Çin’den bahsederek buna delil, “İlim Çin’de de olsa gidip alın.” rivayetini göstermesi gibi.¹⁰⁵ Ya da “Hz. Peygamber asrında yazılan hadis sayısının yirmi bini geçtiği”ni zikretmesi¹⁰⁶, fakat ispatlanması hadis ilmi açısından oldukça önemli olabilecek bu tezine hiçbir kaynak ve delil göstermemesi, sahip olduğu ilmî araştırma titizliği açısından şaşırtıcıdır. Bir başka husus, eserlerinde kullandığı hadislerin kaynaklarını gösterirken hepsinde aynı titizliğe dikkat etmemesidir. Herkesin bildiği hadislerde kaynak gösterdiği halde bazen çok bilinmeyen hadislerde kaynağı zikretmeyebilmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen dikkat edilmesi gereken husus; eleştiri yapacak kimsenin ilimle meşgul çevrelerden olması, eleştirilerinin de ilmî bir zeminde, objektif ve mesnetli olması gerektiğidir. Ancak tezimizin öncelikli konusu Muhammed Hamidullah’ı tanıtmak ve hadis anlayışını ortaya koymak olduğu için, üzerinde daha ayrıntılı durulması gereken eleştiriler bahsinde bu kadarıyla yetinilecektir.

¹⁰⁴ Muhammed Hamidullah, “*Hz. Peygamber’in Süt Kardeşleri*”, çev. Fahrettin Atar, İslam Medeniyeti, III/34, Ağustos 1973, 5.

¹⁰⁵ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 12.

¹⁰⁶ Muhammed Hamidullah, *Hukuk İlmine İslâmın Mühim Yardımları- “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini”*, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1958, 12.

II. BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN ÇAĞDAŞ HADİS ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ

1. PEYGAMBER TASAVVURU

Muhammed Hamidullah'ın hadis anlayışından bahsetmeden önce onun Hz. Peygamber tasavvurunu ortaya koymak yerinde olacaktır. Nitekim *İslam Peygamberi* adlı eserinde Hamidullah'ın peygamber tasavvuru net bir şekilde görülebilmektedir.

Hz. Peygamber ile ilgili bütün bilgilerimizin müdevven (yazıyla tespit edilmiş) iki kaynağı vardır: Kur'an-ı Kerim ve Hadis (Sünnet).¹⁰⁷ Bu, önceki peygamberlere nazaran Rasûlullah hakkındaki bilgilerin doğruluğuna dair bir fikir edinmemizi sağlamaktadır. Zira Kur'an, onun gözetimi altında kaleme alınmış ve sonraki nesillere tamamen güvenilir bir şekilde aktarılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber bizzat getirmiş olduğu ilahi tebliğin, kendisinden sonra tekrar bir elçi gönderilmesine ihtiyaç kalmayacak şekilde el değmemiş ve bozulmamış olarak kalacağı hususuna ısrarla vurgu yapmıştır. Bununla beraber Hamidullah, Kur'an ile birlikte sahih hadisleri içeren kitapların da kendi aslı dili ile bugün aynen elimiz altında bulunduğuna dair bir genellemede bulunmaktadır.¹⁰⁸ Ancak hadis usûlünde mana ile rivayet, idrac, tashîf, tahrîf gibi meselelere yer verilmesi ve tartışılması, böyle bir genellemede bulunmayı imkansız kılmaktadır.

Hamidullah, Ahzâb 33/21. ayette müminlere “*Hiç kuşkusuz sizin için, Allah'a ve Ahiret Günü'ne umut besleyenler ve Allah'ı çok hatırlayanlar için Allah'ın Elçisi'nde güzel bir örnek vardır.*” şeklinde hitap edilmesinin, Müslümanların hayatında Peygamberimizin sünnetinin önemini gösterdiğini belirtmiştir.¹⁰⁹ Nitekim ona göre “Hz. Peygamber'in sözlerini, işlerini ve takrirlerini bilmek, müminlerin ilk görevleri arasında bulunmaktadır.”¹¹⁰ *İslam Peygamberi* kitabının içeriği incelendiğinde, kendisinin de eserini yazarken bunu ilke edindiğini söylemek uygun olacaktır. Çünkü o, klasik sîret kitaplarındakinden farklı bir tasnif yöntemi izleyerek Rasûlullah'ın risalet görevinin yanı sıra aile hayatı, eğitim-öğretim, şehirleşme,

¹⁰⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 697.

¹⁰⁸ Hamidullah, *a.g.e.*, I, 4.

¹⁰⁹ Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'an: Çeviri ve Açıklama*, çeviren: Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, Beyan Y., İstanbul, 2003, 567.

¹¹⁰ Muhammed b. İshak, *Siyer*, tah: Muhammed Hamidullah, çev: Sezai Özel, Akabe Yay., İstanbul, 1988, Hamidullah'ın esere yazdığı mukaddime, 23.

askerlik, hukuk ve siyaset gibi hayata dair her alanda “*örnek bir beşer*” oluşunu vurgulamaya çalışmıştır:

“İnsanlık tarihinde, büyük hükümdarlar, büyük fatihler, büyük reformcular, büyük veliler vs. eksik olmamıştır; fakat ekseriya bunların her biri, kendilerine has alanlarda bir değer sahibi olmuşlardır. Bütün bu çeşitli vasıfların bir arada, tek bir insanda toplanması – işte bu Muhammed (sav)’de görülür – sadece pek nadir bir olay değil fakat aynı zamanda onun öğrettiklerine inanmış kimseler tarafından kendi hayatlarında da yaşanabilme imkanına sahip bir öğretim olayı teşkil eder: Bunun yönü ise, hayat olayları içinde muvazelenenmiştir.

(...) O, insan hayatının bütün görünüşleriyle ilgilenmiştir: İnanışlar, ruhî-manevî alan, ahlak, iktisat, siyaset, hülâsa ister ferdî veya toplumsal, ister ruhî veya dünyevî olsun, her alanda kaideler getirmiştir. Bütün bunların da ötesinde, ayrıca kendi şahsında en güzel örneği de bize bırakmıştır.”¹¹¹

Muhammed Hamidullah, eserinde Hz. Peygamberin örnekliği, beşerî yönü, itidali ve tevazuunu yansıtan çok sayıda hadise yer vererek, onun bu yönünü ön plana çıkarmıştır. Örneğin; “Bana dünyada kadınlar ve güzel koku sevdirdi. Namaz ise gözümün nuru kılındı.”¹¹² hadisini zikrettikten sonra şunları söylemektedir:

“Ondan sadır olan bu söz, İslam Peygamberinin şahsiyeti bakımından dikkat çekicidir. Bu hadis bir taraftan insanın elde ettiği bütün nimetlerde bir denge tesis etmek suretiyle hem ruhu hem de bedeni hedef almakla beraber, diğer taraftan bize ve kendisine tabi olup onun yoluna düşen müminlere Muhammed (sav)’in, vasat bir insanın yaşaması lazım gelen hayata dair geçerli bir örnek verme düşünce ve endişesini taşımakta olduğunu da ispat eder.”¹¹³

Eserde dikkati çeken başka bir husus, Rasûlullah için “ıslahatçı, reformcu” tabirlerini kullanmasıdır. Buna göre “Hz. Muhammed her şeyden önce dinî alanda ıslahat getiren bir reformcudur.”¹¹⁴ Çünkü o, ilk peygamberden bu yana tebliğ edilen fakat insanlar tarafından sürekli bozulan ve kaybolan ezeli ve ebedî gerçeğin yeniden diriltilmesi için çabalamıştır. Aynı zamanda sosyal yapılanma konusunda da bir

¹¹¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 5-6.

¹¹² Nesai, *es-Sünen*, Dâru’s-Selâm, Riyad, 2000, *Işrâtu’n-Nisa*, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beytu’l-Efkârî’d-Duveliyye, Lübnan, 2005, III, 128, 285.

¹¹³ Hamidullah, *a.g.e.*, II, 663.

¹¹⁴ Hamidullah, *a.g.e.*, II, 717.

reformcudur. On yıl gibi kısa bir süre içerisinde kargaşa içerisindeki bir ülkenin, bütün Arap Yarımadası'nı kaplayan bir devlet haline gelmesini sağlamıştır.¹¹⁵

Bu minvalde Hamidullah'ın peygamber tasavvuruyla ilgili göze çarpan en önemli konu ise mucizelerdir. Aynı zamanda ağır eleştirilere maruz kalmasına neden olan konudur. Kitabında Mi'rac ve mucizelere ayrı bir bölüm açmıştır. Buna göre; tarih kitaplarında Hz. Peygambere atfedilen birçok mucizeden bahsedilmektedir. Bunun sebebi ise “diğer peygamberlerin mucizeleri varken bizim Peygamberimizin nasıl olmaz?” şeklinde sahip olunan düşüncedir. Mucizeler tam da peygamberlerin sıkıntılı zamanlarında ihtiyaç duydukları ve Allah tarafından yaratılan olağanüstü olaylardır. Ancak olayı yaratan “sebepe” bizim için meçhul kalsa da mucizenin kendisi anormal bir şey değildir. “Ekseriyetle o vak'anın anlatımındaki ön ve arka bilgiler bize bunu tuhaf ve şaşılacak bir şeymiş gibi göstermektedir. Kendi içinde hasıl olan bir sarsıntı veya patlama, yahut bir gök cismi ile çarpışması, Ay'ı ikiye yarabilir; fakat işte bu olayın tam peygamberin buna ihtiyacı olduğu bir sırada vukû bulmasına biz mucize diyoruz. Şayet bir yeraltı su kaynağı bir toprak tabakası ile örtülü bulunsa da işte bu tabaka kazıldığında buradan yeni bir büyük yeraltı su kaynağı fışkırıp çıksa, bunda şaşılacak bir şey yoktur. Fakat aynı olay, bir peygamber ve etrafındaki arkadaşlarının iyice susadıkları bir sırada vukû bulacak olsa, biz bunu mucizevî sayarız. Sebepleri ve bunlardan doğan neticeleri yaratan Allah için hiçbir şey mucizevî değildir. Bu çeşit olayları belli bir anlatım metni içinde mucizevî sayan veya bazılarını bu özellikte bulmayan ancak ve sadece biziz.”¹¹⁶ Yani mucize, insanlar açısından görecelilik arz eden bir kavramdır. Sözlerinden bu meseleye determinist bir yaklaşım sergilediği ortaya çıkmaktadır.

İnsanlar mucizelerin etkisi hususunda üçe ayrılır:

1. Mucizelere ihtiyacı olmayanlar
2. Mucizelere ihtiyaç duyanlar
3. Açık mucizeler gördüğü halde ikna edilemeyenler.

O, bu tablodan hareketle mucizelerin sağlayacağı faydanın aslında oldukça sınırlı olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Kendisi, peygamberlerin gösterdiği bütün mucizelerin gerçek olduğuna tam anlamıyla inandığını belirtmekle birlikte, aslolanın getirdikleri ilahi öğretiye inanmanın gerekliliği olduğunu zikretmektedir. Çünkü

¹¹⁵ Hamidullah, *a.g.e.*, I, 4-5.

¹¹⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 120-1.

mucize bir nevi zor ve cebir aracıdır, dolayısıyla zoraki gösterilen bir itaat ve teslimiyet ise değer ifade etmemektedir.¹¹⁷

Rasûlullah'ın Bedir ve Uhud savaşlarında tatbik ettiği yöntemler ve aldığı tedbirlerden hareketle, onun gayet itinalı bir şekilde sebep-sonuç ilişkisi içinde tutulduğunu ve gayretinin neticesini Allah'tan aldığını zikretmektedir ki; izinden gidilmesi gereken ve İslam'da örnek teşkil eden rasul budur. İşte bahsettiği bütün bu sebeplerden ötürü, kitabında mucizelere çok az değinmiştir.¹¹⁸

Sonuç olarak; “Muhammed (sav)’in insan olması hasebiyle sebep-netice ilişkisi içinde gösterdiği emek ve gayreti bilip öğrenmemiz, Allah tarafından onun faydalanması için ona verilen insanüstü mucizeleri bilmemizden daha istifadelidir ve bizim için daha öğretici mahiyettedir. Muhammed (sav)’in getirip bize bıraktığı *İlahî Tebliğ ve Öğretim*, insan olmamız hasebiyle bizimle daha çok ilişkilidir ve bize hitap eder. Bu *İlahî Tebliğ*'in ana yapısı ve gerçekliği hususunda onun kendi hemşehrilerini ikna edip buna inandırması gayesiyle kullandığı usûl ve yolu bulup ortaya çıkarabilmemizde mucizeler, ikinci planda bir yer işgal ederler.”¹¹⁹

Muhammed Hamidullah, gerçekten ifade ettiği üzere eserinde mucizelerden oldukça az bahsetmiştir. Ayrıntılı olarak üzerinde durduğu tek mucize Peygamberimiz için büyük bir şeref olan “isra ve mi’rac” olayıdır. Çocukluğundan beri zihnini meşgul ettiğini söylediği bu mesele, onu öncelikle Kur’an-ı Kerim’e göre Allah mefhum ve anlayışını tetkik etmeye etmişti. Buna göre Kur’an’da Allah için “melik, Allah’ın eli/sağ eli, tahtı vs.” bazı mecaz ifadeler kullanılmaktadır. Yani bu tarz teşbihlere izin verilmektedir. Fakat bunlarda haddi aşp “O’nun eli beş parmaklıdır, her parmağında tırnağı vardır, tırnak deriye yapışıktır” gibi düşünceler içine girilirse bu küfür olur. Dolayısıyla “ Yazılıp anlatılması mümkün olmayanın, hürmetle karşılanan bir açıklığa kavuşturulması zaruretinin gerektirdiği ölçü dahilinde kalmak ve bunun sınırlarını aşmamak lazım gelmektedir.”¹²⁰

Mi’rac olayının açıklanması ile ilgili olarak da aynı prensip uygulanmalıdır: “Kur’an ve hadislerle verilen açıklamalara inanmak ve bunlarda, ahiret aleminin ele alındığı ve insan hayal gücünün hissedebileceği ve fakat ifade edemeyeceği

¹¹⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 122.

¹¹⁸ Hamidullah, *a.g.e.*, I, 124-5.

¹¹⁹ Hamidullah, *a.g.e.*, I, 128.

¹²⁰ Hamidullah, *a.g.e.*, I, 130-2.

konulardan bahsedildiği daima hatırdadır tutulmalıdır. Mühim olan şey bir insanın Allah'a doğru yücelişi, yükselişi şeklinde görülen muhtevadır. Yoksa bunun "nasıllığı" ve "nerede" cereyan ettiği değildir. Bu mucize, tamamen ruhî-manevî alanda cereyan etmiş bir olaydır ve bu olayın da tasavvufî manada olmak üzere açıklanıp ortaya konması icab eder, asla coğrafi ve turistik bir seyahat olarak değil."¹²¹

Ona göre, mi'racla ilgili anlatımlar hususunda seçici olmak lazımdır. Zira konuyla ilgili rivayetler en az 45 sahabe tarafından nakledildiği için, mi'racdaki olayların sıralanmasında farklılıklar söz konusudur. Kendisi bu rivayetlerden hangilerini tercih edeceği konusunda İbn Kesîr'in tefsirinde kullandığı yöntem tabi olduğunu ifade etmiştir. Mi'rac olayını Buhari'de geçen bir nakle göre anlatmıştır. Kur'an'da bahsedilen "el-Mescidu'l-Aksâ" yani en uzaktaki mescidin, Filistin'de olmadığını, semada Hz. İbrahim'in sırtını dayadığı "el-Beytu'l-Ma'mûr" olduğunu iddia etmiştir. Bu konuyla ilgili olarak da İbn Kesîr ve onunla aynı düşüncedeki alimleri takip etmiştir. Buna göre, İsra 17/1. ayette zikri geçen "En Uzak Mescid", Filistin yani Rum 30/3. ayette bahsi geçen "En Yakın Ülke (Ednâ'l-Ard)"de değildir. Madem ki Filistin bu şekilde vasıflandırılmış, "En Uzak Mescid" in "En Yakın Ülke"de olmaması gerekir. el-Mescidu'l-Aksâ göklerde olan bir mesciddir ki buraya melekler sürekli olarak Allah'a ibadet etmek için gelirler. Kendisi de kaynağını belirtmediği bir hadise dayanarak bu iddiayı desteklemeye çalışmıştır. Bu hadise göre, "Kabe'den çizilecek bir dik çizgi doğruca bu Semavî Mescid'e varır; diğer bir ifadeyle, bu Semavî Mescid'den bir taş, faraza arzın çekimine tabi olarak düşse tam Kabe'nin damına isabet eder."¹²²

İslam alemindeki genel ittifaka göre ise, Hz. Peygamber mi'rac yolculuğuna en kutsal üç mescidden biri kabul edilen Mescid-i Aksâ'dan çıkmıştır. İsra Suresi'nde adı geçen çevresi mübarek kılınan mescid, el-Mescidu'l-Aksâ'nın da burası olduğu kabul edilmektedir. Ancak Hamidullah, bu ittifaka aykırı iddiada bulunması, özellikle de mi'racın sadece ruhen olduğunu ifade etmesi (zira kendisi bir insanın bedenen mi'rac yolculuğunda bulunmasının, Allah'ın yüce sıfatlarına aykırı düşeceği kanaatindedir¹²³) nedeniyle neredeyse küfre varan oldukça ağır eleştiriler

¹²¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 133.

¹²² Hamidullah, *a.g.e.*, I, 134-140.

¹²³ Hamidullah, *a.g.e.*, I, 143.

almıştır. Zeki Çıkman adlı bir tıp doktoru bununla ilgili olarak “Mi’rac ve Hamidullah” adlı bir kitap yazmıştır.¹²⁴ Her ne kadar eleştirilecek yönleri olsa da, ömrünü İslam’a hizmete adayan ve Peygamberimizi bütün samimiyetiyle kendine örnek edinmeye çalışan bir ilim adamına ağır hakaretlerde bulunmak doğru değildir. Hele de bunların İslami ilimler alanında uzman olmayan bazı insanlardan gelmesi daha üzücüdür.

Son olarak Muhammed Hamidullah bu ithamlardan oldukça rahatsızlık duymuş olacak ki; kendisi mi’rac konusunda nasıl bir tavır sergilenebileceği ile ilgili düşüncelerini zikretmek ihtiyacı hissetmiştir. Zira meseleyle alakalı dikkati çeken ve takdire şayan ifadelerde bulunmuştur. Dolayısıyla bu bahsi onun sözleriyle bitirmek uygun olacaktır:

“En iyisi her şeyi yerli yerinde mütalaa etmektir. Yukarıda naklettiğimiz bu çeşit tefsirler, şerhler ve hüküm çıkarmalar bizzat Rasûlullah’dan gelmemiş ve konu ile ilgili olarak Rasûlullah da bizzat herhangi bir açıklamada bulunmamış ve ayrıca onun arkadaşları da görüş ayrılıklarına kapılmış oldukları için, konu üzerinde mevcut görüş ayrılıkları, insanların birbirlerini, “sapıklık” yahut “ehli sünnet dışına çıkma” gibi ithamlar altında tutmalarına da bir sebep ve saik teşkil etmez ve etmemelidirler. Allah’ın kendisine nasip ettiği “nur”dan istifade ile ve kendisi için tatminkar bulduğu ilim adamlarının ortaya koydukları görüş ve neticelerden de yararlanarak, herkes kendi kendisinin yolunu tayin etmede serbesttir, hürdür. Şahsen ben, bir Müslümanın bu beyhude münakaşaya girmemesinin daha iyi olacağı kanaatindeyim. Allah’ın insanlığa bahsettiği bu fevkalade nimet ve teveccühten, yani mi’racdan manevî-ruhî yönde kendimiz için istifadeler sağlamalıyız. Özellikle Rasûlullah bizzat buyurmaktadır ki (bkz. A. B. Hanbal, III, 321, 339; Suyûtî, vs.), *bir Müslümanın namazı mi’racdır* (diğer bazı rivayetlerde Allah’a yaklaşma (kurban) yahut Allah’ın bir burhanı olarak geçmektedir). Peygamberin mi’racı kendine, bizim mi’raclarımız ise hiç şüphesiz buna layık isek, yani şahsen buna liyakat kazanmış isek her birimizdir. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de açıkça anlaşılacağı veçhile, İslam’ın daha başlangıç safhasından itibaren mi’rac, çok farklı ve değişik tefsirlere tabi

¹²⁴ Bkz. Zeki Çıkman, *Mi’rac ve Hamidullah – İmanımızla Oynamayınız*, Berekat Yay., İstanbul, 1977.

tutulan bir konu teşkil etmiştir. Biz bu kadarı ile iktifa ediyor ve birbirimize karşı hoşgörülü olmamız gerekir diyoruz.”¹²⁵

2. HADİS ANLAYIŞI

2.1. Hadis ve Sünnete Yaklaşımı

Muhammed Hamidullah, hadis ve sünnet kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Her ne kadar bu iki terim başlangıçta farklı olsalar da artık aynı anlamı ifade etmektedir. Hadis, sözü; sünnet ise bir tatbikatı, fiili ifade etmektedir. Hukukta söz ve fiil, aynı kuvvet ve değere sahip olmakla beraber, Arap dilinde her ikisini de içine alan bir ıstılah yoktur. Ancak sık sık kullanma ihtiyacı dolayısıyla bu iki tabir, her ikisinin de manasını içine alacak şekilde birbirinin yerine kullanılmıştır. Belki de bu, özellikle aynı haberin iki şekilde, yani Hz. Peygamberin söz ve fiiliyle ilgili ayrıntılar içerebilmesinden kaynaklanmıştı. Sünnet tabirinden, Hz. Peygamber döneminden itibaren, Kur’an’da zikredilmemiş olmakla birlikte, Peygamber tarafından öğretilmiş veya vaz’ edilmiş bütün kaideler anlaşılmaya başlanmıştır. Hamidullah bunun için “sakaleyn hadisi”nde geçen “sünnet” kavramını delil olarak getirmektedir. Burada sünnet kavramı, sadece Hz. Peygamberin sözlerini değil, fiillerini de ifade etmektedir. Dolayısıyla iki terim arasındaki ayırım pratikte kaybolmuştur.¹²⁶

“Hadis”in tanımını da klasik şekilde olduğu üzere “Hz. Peygamberin söylediği (söz), yaptığı (fiil) yahut yapılmasını hoşgörü ile karşıladığı (takrir) anlatımlardır.”¹²⁷ diye yapmaktadır. Hoşgörü kelimesi ile, bir sahabi tarafından yapılan şey karşısında Hz. Peygamberin sessiz kalması, hatta onu zımnen onaylamasını kastettiğini belirtmekte ve üç sınıftan her birinin hadis kitaplarında yeri

¹²⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 144.

¹²⁶ Muhammed Hamidullah, “Sünnet” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1970, XI/243; *İslâm’a Giriş*, çev. İbrahim Arif Koçtak, Veysel Uysal, Beyan Yay., İstanbul, 2003; “*Sahîh-i Buharî’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*” (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*’de ek), s.156-157; *İslâm’ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yay., İstanbul, 2002, s.54.

¹²⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 707; “*Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini*”, 9.

olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸ Hamidullah, bu klasik hadis tanımından başka, hadislere geniş bir bakış açısı ile bakmakta ve Hz. Peygamberi ilgilendiren her şeyin hadis olduğunu zikretmektedir.¹²⁹

Hadisle ilgili dikkat çeken bir diğer ifadesi ise şudur: “Hz. Peygamberin Kur’an’da geçmeyen, kendi sözlerine hadis adı verilir.”¹³⁰ Bu ifade her ne kadar yanlış anlaşılmaya müsait ise de burada Hamidullah’ın kastettiği şey, kaynak bakımından ikisinin farklı olduğu, hadislerin Kur’an ayetleri gibi değerlendirilemeyeceğidir. Zaten kendisi başka bir çalışmada Kur’an ile Hadis’in çok net bir şekilde birbirinden ayrılması gerektiğini zikretmiştir.¹³¹

Kur’an ile Hadis arasında ise üçüncü bir sınıf vardır. Bu, “Hadis-i Kudsî”dir. İki hadis türü arasında çok fazla maddi fark bulunmamakla beraber, bir dereceye kadar ayrı ayrı ele alınmalıdırlar. İkisi de Peygamberin ağzından çıkan sözlerdir. Fakat Hz. Peygamberin konuşmaları arasında “Allah buyuruyor ki...” diye ifadenin vahye dayandığını gösteren bir lafız varsa buna “Hadis-i Kudsî” denir.¹³²

Buna göre Hz. Peygamberin hadislerini hiyerarşik olarak 3 gruba ayıran Hamidullah, ilk sıraya Hadis-i Kudsî’yi yerleştirmiştir. İkinci grup, ilham edilen ancak “Allah buyuruyor ki...” lafzının açıkça bulunmadığı hadislerdir ki, hadis müellefatındaki haberlerin çoğunluğunu bu kısım teşkil etmektedir. Son sırada ise hurma ağacının aşılmasını yasaklaması gibi, Peygamberimizin açıkça beşer kaynaklı ifadeleri yer almaktadır.¹³³

¹²⁸ Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, sadeleştiren: Mesut Karaşahan, Beyan Yay., İstanbul, 2004, 35.

¹²⁹ Hamidullah, “*Sahih-i Buhari’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*” (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*’de ek), 162.

¹³⁰ Muhammed Hamidullah, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, çev. Ülkü Zeynep Babacan, Beyan Yay., İstanbul, 2002, 183.

¹³¹ Bkz. Hamidullah, “*Sahih-i Buhari’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*” (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*’de ek), 156.

¹³² Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, 54-55.

¹³³ Hamidullah, “*Sahih-i Buhari’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*” (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*’de ek), 158-159.

2.2. Hadis ve Sünnetin Önemi

Muhammed Hamidullah, İslam Hukuku alanında uzman olması nedeniyle bu konuya da hukukçu bakış açısıyla yaklaşmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de hadislerin hukukî önemini vurgulayan çok sayıda ayet vardır: “Allah’a ve Elçisine itaat ediniz...” (4/59, 8/46), “Ve O (Elçi) kendiliğinden konuşmaz. O ancak vahyedilen bir vahiydir.” (53/3-4), “Kim Elçi’ye itaat ederse, şüphesiz Allah’a itaat etmiş olur.” (4/80-82), “De ki: Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin.” (3/31), vd.. Dolayısıyla bu ayetleri dikkate alan bir Müslüman, Hz. Peygamberin emrettiği her şeyi O’nu gönderenin iradesinin ifadesi olarak algılar.

Vahiy, dinin özünü oluşturmakla birlikte her zaman tek başına pratik sonuçlar vermeyebilir. İşte sünnetin (hadislerin) önemi burada ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Kur'an aslında dinin özünü, sünnet (hadisler) ise detayları içermektedir. Zira Kur'an'da sadece “Namaz kılınız” denilmekte ama niceliğinden bahsedilmemektedir. Hz. Peygamber de bunun tüm ayrıntılarını sözle ifade edemeyeceği için “Bana bakın ve ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılın”¹³⁴ demiştir. Yani Rasûlullah dini tebliğ ile yetinmeyerek, öğretisini hayatın her alanında uygulama fırsatı bulmuştur. Bu da Müslümanlar için hadisin önemini daha da artırmaktadır. Çünkü Hz. Peygamberin sünneti özel ve kişisel bir örnek değil, öğretisinin eksiksiz uygulaması ve açıktan yapılmış tefsiriydi.¹³⁵

Hamidullah, Hadisin Kur'an yanındaki değeri meselesinde, çağdaşları arasında “Kur'an tek başına yeterlidir” görüşünde olan bazı kimselerden de ayrılmaktadır. Ona göre, “Hadis hiçbir şekilde önemsiz olmayan, tersine neredeyse Kur'an ile eşit düzeyde muamele edilmesi gereken bir disiplindir.” Bu tezini, akılcı ve hukukçu tutumunu ortaya koyan şu örnekleriyle desteklemektedir:

“Efendisinin mesajını bir başka hükümdara götüren bir elçiyi düşünün. Ona verilen mektup elbette ki fazla ayrıntılı olmayacaktır. Konuyla ilgili müzakerede, bir elçinin sarf edeceği her kelime hükümdarının sözü olarak kabul edilecektir. Bu örneğin verilmesindeki amaç, gerek Kur'an'ın gerekse Hadisin esasen aynı şey

¹³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dârü's-Selâm, 3. Baskı, Riyad, 2000, Ezan 18, Edeb 27, Ahbâru'l-Âhâd 1.

¹³⁵ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, 44-45.

olduğunun altını çizmektir. Onlar eşit statüye sahiptir. Farzedelim ki, Peygamber (sav) bugün hayatta. Birimiz onunla görüşmeye gidiyor ve İslam'ı kabul ettiğini ilan ediyor. Peygambere (sav) hitaben şöyle diyor: “Kur'an Allah'ın kelimadır, onu kabul ediyorum. Fakat hadis senin sözün, onu kabul etmekle ya da ona uymakla yükümlü değilim.” Böyle bir lafın sonucu ümmetten kovulmaktır. Peygamberin (sav) huzurunda onun emirlerinin kendi şahsi görüşü olduğunu ve bir Müslümanı bağlamayacağını söylemek İslam'ı reddetmekle aynı şeydir.”¹³⁶ Hamidullah, bu ifadeleriyle Hz. Peygamber ve sünneti/hadislerinin Kur'an yanındaki değerinin makul bir şekilde zihinlerde yer etmesini sağlamaktadır. Zaten her şeyden önce, sünnet/hadisın asla ihmal edilemeyeceği, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın Elçisi'ne itaat etmenin açık ve net olarak emredildiği ayetler ile vurgulanmaktadır.

Kur'an ve Hadis arasındaki fark, korunma süreçleri yani hadislerin sübûtu ile ilgilidir. Bu ise Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan bir sorundur. Çünkü hadislerin naklinde yaşanan bazı problemler söz konusudur. Kur'an bizzat Peygamberin koruması altına alınmıştır ki O, daha önce hiçbir peygamberin almadığı tedbirler almıştır. En azından tarihte bunun başka bir örneğine rastlanmamıştır. Fakat Hz. Peygamber, Kur'an'a gösterdiği alakayı Hadis'e göstermemiştir. Belki de bu, yaratılışında bulunan tevazuundan ileri gelmişti.¹³⁷ Ayrıca hadis koleksiyonları sadece özel ve şahsî gayretlere dayanmaktadır. Dolayısıyla bir şahsın meydana getirdiği koleksiyonda bulunan her bir anlatım, olayı nakleden ravinin ve bu rivayete eserinde yer veren musannifin zihni kabiliyet ve şahsiyet yapıları ile orantılı olarak itimada değer sayılır ya da sayılmaz. Olayı nakledinin o sıradaki yaşı, hafızası, fikrî yapısı, güvenilirlik derecesi ve onun rivayetini kendisinden sonra nakledenlerin titizliği vs. hadislerin sübûtu ve sıhhatinin belirlenmesinde sürekli göz önünde bulundurulması gereken kriterlerdir.¹³⁸

Hz. Peygamberin söylediği her şey vahye dayanmaktadır. Fakat beraberinde, dünyevî meselelerde ashabına danıştığına dair çeşitli örnekler de bulunmaktadır. Öyleyse Hz. Peygamberin söyledikleri ikiye ayrılmaktadır:

1. Vahye dayanan sözleri ki, Kur'an ile aynı statüdedir.

¹³⁶ Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, 49-50.

¹³⁷ Hamidullah, *a.g.e.*, 50.

¹³⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 707-8.

2. Şahsî görüşüne dayanan sözleri. Bu, hikmetli ve zeki bir kişinin sözünden ibarettir.

Hamidullah'ın peygamber tasavvurunda ön plana çıkan “beşer olma” vurgusu burada da kendini göstermektedir. Zira O'nun da bazen unuttuğu, yanıldığı hususlar olmuştur. Böylece Allah, Hz. Peygamberin ancak ve ancak bir insan olduğunu bize hatırlatmıştır. Hz. Peygamberin en güzel örnek olması ise bu şekilde mümkündür. Sünnetin asıl önemi de buradan kaynaklanmaktadır. Çünkü sünnet, O'nu her şeyiyle örnek almak ya da bir insan olarak yaptıklarının aynısını yapmak değildir. Peygamberimiz, ümmetinin tahammül gücünü aşan hiçbir şeyin yapılmasını istememiştir.

Hadisin önemine dair son tespitini ise diğer dinlerle karşılaştırarak yapmaktadır. Onlarda Kur'an'a karşılık kutsal kitaplar vardır. Fakat Hadis'e karşılık gelen bir örneğe rastlanmamaktadır. Her ne kadar Budizm'in kutsal kitabı, Buda'nın sözlerinden derlenmişse de bu, sadece bir kişi tarafından yapılmıştır. Hadis ise farklı kimseler tarafından toplanmış ve nakledilmiştir. Bu özellik başka dinlerde bulunmamaktadır. Dolayısıyla Hadis, diğer dinlerde eşi bulunmayan bir ilim dalıdır.¹³⁹ Ancak burada Hamidullah'ın kutsal kitap olarak hangilerini kastedtiği net değildir. Eğer bunlardan birinin İncil olduğu söylenecek olursa bu pek de doğru olmaz. Zira Hristiyanlarca kutsal kitap olarak telakki edilen İncil bugünkü haliyle, yani Hz. İsa'nın hayatına dair rivayetleri, haberleri içermesi sebebiyle hadise karşılık düşünülebilir.

2.3. Hadis-Tarih İlişkisi

Muhammed Hamidullah, rivayete dayalı yöntemler kullanmaları açısından hadis ve tarih ilimleri arasında yakın bir ilişki olduğu kanaatindedir. Zira bu iki ilim sayesinde, insanların tarihî belgeleri ilk elden alma arzuları sonucu, belgelerin büyük bir kısmının metinleri, ravilerce, muhafaza edilen ailelerden alınarak günümüze kadar ulaştırılmıştır.¹⁴⁰ Bunun önemli örneklerinden biri Hz. Peygamber'in Yemen'e

¹³⁹ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 50-3.

¹⁴⁰ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri)*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, 15.

vali olarak tayin ettiği, Ensardan Amr b. Hazm'a ait, devlet belgelerinden oluşan derlemedir. Bu eser, Ebû Cafer ed-Daybulî adlı h. 3. asırda yaşamış Hintli göçmen bir hadisçi tarafından muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Hamidullah'ın belirttiğine göre gerçekten de bu derleme, Suriyeli meşhur bir alim olan İbn Tûlûn'a ait "*İ'lâmu's-Sâilîn an Kütübi Seyyidi'l-Mürselîn*" adlı elyazması kitabın haşiyesinde, Şam'daki el-Mecmau'l-İlmî Arap Akademisi'nde saklanmaktadır.¹⁴¹

Hamidullah, Müslümanlarda tarih yazımının başlangıcını, Kur'an ve Hadis ile uğraşmalarına dayandırmaktadır. Hadislerin toplanması aslında tarihin ilk materyallerinin de toplanması demektir. Ancak hadis kitapları Hz. Peygamberin hayatını bir bağlam içinde ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla o döneme ait olaylarla ilgili bilgiler, bağımsız birer parça haline gelmektedir. Tarih kitapları ise, konuları birbiri ile ilişkilendirerek o rivayetleri özetlemek ihtiyacındaydı. Böylece Müslümanlar birinci hicri asrın ilk yarısından itibaren tarih yazımına başladılar.¹⁴²

İslam Peygamberi adlı eserinde, kendisinin de bir tarihçi olarak birbirinden bağımsız hadisleri, zaman ve mekan bağlamında kullandığı görülmektedir. Zira bu yöntem, hadislerin hangi bağlamda, nerede ve ne zaman söylendiğini görme imkanı olmayan bizler için, hadislerin daha doğru anlaşılması hususunda oldukça faydalıdır.

Bununla birlikte Hamidullah, hadise daha genel bir bakış açısından yaklaşarak, onun aslında İslam'ın kurucusunun döneminin tarihinden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir. Nitekim Buharî'nin meşhur eseri "*Sahih*"inin tam başlığı "*el-Câmi' es-Sahih el-Müsned el-Muhtasar min Umûri Rasûlillah ve Eyyamihi*", "Rasûlullah'ın işlerine ve zamanına ait hususların ayrıntılı bir kaynak zinciri tarafından tanıklık edilip tasdik edilmiş özeti" anlamına gelmekte olup, bunu destekler niteliktedir.¹⁴³ Zaten hadis, siyer ilminin Kur'an'dan sonraki en önemli kaynağıdır. Çünkü Hz. Peygamber hayatta iken İslam ile şereflenen insanlar arasından yüz binden fazlasının her biri Peygamberin hayatına dair en az bir rivayeti gelecek nesillere aktarmıştır. Dolayısıyla, O'nun hayatında olduğu gibi, bir kimsenin hayatının her safhasına dair göz- kulak şahitleri aracılığıyla ve anında yapılmış tespit ve şehadetlerin bir benzeri, ne kendinden evvel ne de sonra başka hiçbir kimsede

¹⁴¹ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 51.

¹⁴² Hamidullah, *İbn İshak Mukaddimesi*, 34.

¹⁴³ Muhammed Hamidullah, *(Makaleler) İlk İslam Devleti*, 73; *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 87; *İbn İshak Mukaddimesi*, 31.

görülmemektedir.¹⁴⁴ Fakat sağlam bir kaynak ya da veriye dayanmadan bu konuda genelleme yapmak pek makul gözükmemektedir.

Geçmişten aktarılan bilgilerin sıhhatinin nasıl belirlendiği konusunda da tarih ve hadis arasında bir benzerlik söz konusudur. Çünkü “tarih, bir efsane ve hele yazarın muhayyilesinde uydurulmuş bir roman olmamalıdır. Eski zamanlarda yazara, yazdıkları ispat ettiriliyordu. Bir ifade için delil istemek, eskiden yalnız mahkemelerin imtiyazı idi.” Ancak Müslüman müellifler tarafından bu prensip tarihe de uygulanmıştır ki, bu oryantalistler tarafından Müslümanların en ilgi çeken özelliklerinden biridir. Hatta bu duruma oldukça şaşırın Alman oryantalist Sprenger, nasıl olup da Müslümanlardan önceki doğu ve batı uygarlıklarının, ileri düzeydeki başka ulusların tarihin aktarımı hususunda şahitliğin önemini kavrayamadıklarını sormaktan kendini alamamıştır. Zira bu eksiklikleri nedeniyle tarih, hurafe ya da dinleyenleri eğlendiren bir mizah, hikaye halini almıştır.¹⁴⁵ İbn İshak, Taberi ve diğer müelliflerin tarihlerinde sayısız rivayet zincirleri bulunmaktadır. Aynı şekilde hadislerde nakli yapan son ravi, Hz. Peygamber’den doğrudan rivayet etmek yerine aradaki ravileri ardı ardına sıralamaktadır. Erken dönemden itibaren kaleme alınmaya başlanan, ravilerin biyografilerine dair olan rical kitaplarında da aynı özellik söz konusudur. Böylece okuyucu neyin, kimden geldiğini bilir.¹⁴⁶

Kaynak gösterme yani isnad açısından günümüzdeki dipnot sistemi ile hadis ve tarih ilimlerinde kullanılan isnad sistemini karşılaştıran Hamidullah, bugün en iyi belgelendirilmiş eserlerde bile iki tür sakınca görmektedir:

1. Basılmış eserlerde baskı hataları ya da daha farklı hatalar olup olmadığını öğrenme imkanı ya çok azdır ya da hiç yoktur. Ancak bu durum, yazardan işittiğine bağlı kalınarak yazılmış bir eserde, ya da doğruluğu yazar tarafından onaylanmış veya eski eserlerde olduğu gibi yazarından dinleme fırsatı bulmuş olanların doğruluğunu onayladıkları eserlerde söz konusu olamaz.
2. Günümüzde kaynakları birbiri üzerine ekleyerek olayı görgü şahidine kadar götürmeye ihtiyaç duyulmayıp, sadece ilk kaynağa bağlamakla yetinilmektedir. Halbuki hadis kitapları ve Müslüman tarihçilerin

¹⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 8.

¹⁴⁵ Hamidullah, *İbn İshak Mukaddimesi*, 30.

¹⁴⁶ Hamidullah, *(Makaleler) İlk İslam Devleti*, 76-77.

kitaplarında yukarıda belirtildiği üzere ilkinden sonuncusuna kadar bütün kaynaklar ayrıntılarıyla gösterilmektedir.

Dolayısıyla ne geçmiş medeniyetlerde ne de çağımızda bilinmeyen isnad adlı kaynak gösterme metodunun Müslümanlar tarafından ortaya konulması ve kullanılmış olması son derece önemlidir.¹⁴⁷

Hamidullah'ın isnadla ilgili çizdiği tablo kusursuzmuş gibi gözükmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere hadis geleneğinde isnad/metinle ilgili tartışılan tedlis, ta'lik, ref', tashîf, tahrîf gibi problemlerin varlığı göz ardı edilmemelidir.

3. KAYNAKLARI KULLANIMI

Gerek hukukçu gerekse tarihçi yönüyle her iki alanda da hadisleri ikinci önemli kaynak olarak nitelendirmesi ve kullanması sebebiyle Hamidullah, hadis kaynaklarından oldukça geniş bir şekilde istifade etmiştir. Bunlardan ilk planda göze çarpanlar şunlardır:

Kütüb-i Sitte, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Mâlik'in *Muvatta*'ı, Dârimî, Dârekutnî, Beyhakî ve Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'leri, Abdurrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'leri, Hâkim'in *Müstedrek*'i ve Muttakî el-Hindî'nin *Kenzu'l-Ummâl*'i.

Hadisle ilgili teknik konularda hadis şerhleri, hadis usûlüne dair kitaplar ve rical kitaplarından da faydalanmaktan kaçınmamıştır. Hadis ve siyer (tarih) arasında gördüğü sıkı ilişkiden olsa gerek bazen tarih kitaplarını, eserlerinde kullandığı hadisler için kaynak vermiştir. Bununla birlikte hadisleri Hz. Peygamber döneminin tarihi olarak nitelendirmesi de dikkate alındığında kaynak kullanımındaki bu tavrında haklı ve isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Matbu kaynaklarla birlikte kendi özel kütüphanesinde bulunan ya da ulaşabildiği başka kütüphanelerdeki elyazmaları hadis kaynaklarını da kullanmıştır.

Genel olarak hadis kaynaklarına itimat ettiği için, bu kitaplar arasında bir sıralama yapma ihtiyacı duymamıştır. Çünkü ona göre, bilgi, yer aldığı kaynaktan

¹⁴⁷ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 87-88.

çok, eldeki sağlam verilere uyumluluğu bakımından değer ifade etmektedir.¹⁴⁸ Fakat bu yöntem açısından çok sağlıklı olmamıştır. Bu tutumu daha önce de belirtildiği üzere, bazen kendisini mevzu bir hadisi bile delil göstermeye sevk edebilmiştir.

Buharî'nin otoritesini kabul etmekle birlikte, Sahih-i Buharî'nin Fransızca çevirisi dolayısıyla yazdığı önsözdeki ifadeleri onun kaynak anlayışını net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Hadisleri eserine almasındaki katı ama sağlam tutumu nedeniyle halk arasında, Buharî'nin kitabının en kusursuz hadisleri içerdiği gibi yanlış bir inanış vardır. "... Bu yanlışlık Buharî'ye ait değildir. Zira o, sahih "olayları" değil "güvene en fazla layık olan bazı raviler" tarafından nakledilen olayları nakletmeye çalıştı. Eğer Buharî iki raviden bir bilgi alırsa ve, (unutma, kötü işitilmiş konuşma veya tamamen başka) beşeri bir nedenden dolayı, bunlardan birinin hafızası zayıflamış ise iki rivayet, Buharî'nin hatası olmaksızın çelişik olacaktır. Yanılmak, insanın tabiatındandır. Buharî'ye, kendisinin kendisine atfetmediği şeyi şovence atfetmemek gerekir, fakat eşyayı yerlerine koymak lazımdır. Buharî bize malzemeyi olduğu gibi sağlar ve her birimiz ona kendi özel hükmünü verebilir. Buharî kendisini yanılmaz biri olarak göstermez, bizi, kendisiyle eşit kimseler olarak hadisin incelenmesine ortak eder. İşte bu onurlu ve titiz yazarın büyük değeri..."¹⁴⁹

Hamidullah, Buharî'nin eserini en çok itimada şayan hadis kitabı olarak kabul etmesine rağmen bunu mutlaklaştırmamakta ve bu konuda haklı bir tutum sergilemektedir. Bütün titizliğine rağmen bir insan olarak Buharî'nin de bazı hatalara düşmesi kaçınılmazdır. Fakat bu hatalar hiçbir zaman onun ve eserinin bir kalemde silinmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Nitekim hatadan uzak tek kitap Kur'an-ı Kerim'dir.

¹⁴⁸ İbrahim Hatiboğlu, "Bir İslâm Araştırmacısı ve Hadisçi Olarak Muhammed Hamîdullah", Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (18-19 Kasım 2005), Bursa İl Müftülüğü- U. Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2007, 130.

¹⁴⁹ Hamidullah, "Sahîh-i Buharî'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla" (Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmam İbn Münebbih'de ek), 156.

4. “MUHTASAR HADİS TARİHİ VE SAHİFE-İ HEMMAM İBN MÜNEBBİH” ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Modern dönemde hadis alanında oryantalistler tarafından en çok eleştiri konusu yapılan hadislerin ne zaman yazıya geçirildiği ve tedvin edildiği meselesi ile Muhammed Hamidullah da yakından ilgilenmiştir. Zira bu sahadaki çalışmalarında en fazla dikkati çeken şey, onun, hadislerin sıhhatinden çok Hz. Peygamber dönemine aidiyeti üzerinde yoğunlaşmasıdır.

Hadis ve sünnet kavramlarına yaklaşımı geleneksel olmasına rağmen, kitabet ve tedvin konularında modern araştırma tekniklerinden biri olan “*tarihî tenkit*” yönteminden yararlanarak çağdaşları arasında özgün bir araştırmacı tutumu sergilemektedir. Dolayısıyla bu bölümde hadislerin kitabeti ve tedvini çerçevesinde “Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih” adlı eseri üzerinde durulacaktır.

4.1. Hadislerin Yazılması

Hamidullah, konuya Arapların İslamiyet’ten önce ve sonraki ilmî durumlarından hareketle giriş yapmaktadır:

Bedeviliğin yaygın olduğu Araplarda, bu yaşantı şeklinin getirdiği sıkıntılardan dolayı okuma- yazma oranı oldukça düşüktü. Ticaretin yaygın olduğu ve vadeli işlemlerini kayda geçirmek isteyen tüccarların bulunduğu Mekke gibi büyük bir şehirde bile okuma- yazma bilenlerin sayısı on beş- yirmi kişiyi geçmiyordu. Bu konuda insanlarda bir eğilim söz konusu da değildi. Fakat İslamiyet ile birlikte Medine’de İslam devletinin kurulması ile cehaletten medeniyete, karanlıktan aydınlığa birdenbire mucizevî bir geçiş yaşandı. Bu zamanın, tarihin kaydettiği bütün süreçlerin en kısası oluşu ise oldukça şaşırtıcıdır. Çünkü daha önceki çağlarda böyle bir şeye rastlanmamaktadır. Ancak bu gelişmenin sebebi gayet açıktır. Hz. Peygamber de ümmî olmasına rağmen, kendisine gelen ilk emir “Oku!” idi. Yine Rasûlullah’ın hayatı boyunca üzerinde en çok ısrar ettiği şey ilim elde etmektir.

Bu çerçevede vahiy geldikçe Kur'an'ın yazıya geçirilmesiyle bizzat Hz. Peygamber ilgilendi. İslam'ın ilk yatılı üniversitesi "suffa"da sahabe, Kur'an-ı Kerim yanında yazı dersi aldı. Hz. Peygamber haftada bir günü hanımların eğitimine ayırdı. Bu eğitim sayesinde hanımlar çeşitli ilim dallarında erkeklerle rekabet edecek seviyeye geldiler. Nitekim Hemmam'ın sahifesinin gelecek nesillere aktarılmasında Ümmü'l-Fadl Kerime el-Kureysiye ez-Zübeyriye adlı bir öğretmen hanımın da katkısı olduğu, Şam'daki elyazmasının satırlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca resmî yazışmalar, gelirlerin hesaplanması ve kaydedilmesi gibi devlet ihtiyaçları için de Peygamberimizin hizmetinde olan katipler vardı. Peygamberimizin eğitim politikasından hareketle Hamidullah, ısrarla o dönemde yazının kullanıldığını vurgulayan bu örnekleri vererek, hadislerin de aynı dönemde yazılmaya başlandığını ispatlamaya zemin oluşturmuştur.¹⁵⁰

Buna göre hadisler üç şekilde yazılmıştır:

1. Hz. Peygamberin emriyle yazılan resmî vesikalar. Medine sözleşmesi (anayasa), nüfus sayımının yazılı olarak yapılması, beratlar, diğer devlet başkanlarına tebliğ amaçlı gönderilen mektuplar, valilere, devlet görevlilerine verilen talimatlar, vergi tarife ve hükümleri ile Kur'an çevirisi (Selman-ı Farisî'ye ait) bunlara örnektir.
2. Hz. Peygamberin emriyle yazılan gayri resmî vesikalar. Ebû Şah isminde Yemenli birinin, Hz. Peygamberin Mekke'nin fethi üzerine yaptığı konuşmayı yazılı olarak istemesi ve Peygamberimizin onun yazılmasını istemesi gibi.
3. Sahabenin rivayet ettikleri hadisleri bizzat kaydetmeleri.¹⁵¹ Buna göre hadis ve tarih kitaplarında verilen bazı bilgilerden hareketle ashabdan hadisleri yazanların bir kısmının isimlerini şu şekilde zikretmektedir:

¹⁵⁰ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 19-34.

¹⁵¹ Hamidullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", 9-10; *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 36-44.

Abdullah b. Amr b. el-As¹⁵², Ebû Râfi' ve Enes b. Malik¹⁵³, Amr b. Hazm, Cabir b. Abdillâh, Ebû Hureyre, Semûre b. Cündüb, Sa'd b. Ubâde, Abdullah b. Mes'ud ve Abdullah b. Abbas. Bunlardan başka Hz. Ebu Bekir'in 500 kadar hadisi topladığı, ancak yanlış bir şeyin nakledilmesine vesile olmaktan endişe ederek bunları yaktığı rivayet edilmiştir. Keza Hz. Ömer'in hadisleri bir araya toplamak istediği, ama hadisler nedeniyle Kur'an ihmal edileceği korkusuyla bu işten vazgeçtiği zikredilmiştir. Hz. Ali'nin zekat ve fidyeye hükümleriyle ilgili bir tomarı olduğu ve bunu kılıcında bağlı tuttuğu rivayet edilmiştir. Abdullah b. Ebî Evfa, Muğire b. Şu'be ve Ebu Bekre'nin hadislerle ilgili olarak yazışmalarda buldukları, Abdullah b. Ömer'in ise kendisi yazmasa da kölesi Nâfi'ye yazdırdığına dair rivayetler bulunmaktadır.¹⁵⁴ Konuyla ilgili örnekler sadece burada zikredilenlerle sınırlı değildir. Aslında kitabın önsözünde belirttiği üzere, Mustafa el-A'zamî açık ve reddi mümkün olmayan delillerle ispat etmiştir ki sahâbeden hadisleri yazan ve yazdıranların sayısı ellidir.¹⁵⁵

Ancak bahsi geçen sahabe derlemelerinin pek çoğunun günümüze ulaşamaması oldukça üzücüdür. Bu nedenle Ebû Hureyre'nin öğrencisi Hemmam b. Münebbih için yazmış olduğu 140 kadar hadisten oluşan Sahife-i Hemmam'ın keşfedilmesi oldukça sevindirici ve önemlidir. Hicretin yaklaşık birinci asrı ortasına ait bu kıymetli tarihi belge sayesinde ki oryantalistlerin "hadislerin Hz. Peygamberden iki ya da üç asır sonra yazıldığı" iddiaları boşa çıkmaktadır.

4.2. Hadislerin Yazılmasının Yasaklanması Meselesi

Bir önceki başlıkta zikredilenlerin aksine Hz. Peygamber'in hadislerin yazımını yasakladığına dair bazı rivayetler vardır. Bunlar Ebû Said el-Hudrî, Ebû Hureyre ve Zeyd b. Sabit kanalıyla gelmiştir. Aralarında Ebû Said el-Hudrî'nin

¹⁵² Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Tirmizî, *Sünen*, tah. Ahmed Muhammed Şakir vd., Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., İlm 12. Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr hakkında "Rasûlullahın ashâbi arasında Abdullah b. Amr hariç benden daha fazla hadis rivayet eden yoktur. O, işittiğini anında yazardı, ben ise yazmazdım." demektedir.

¹⁵³ Enes b. Malik, Hz. Peygamberden gördüğü ve işittiklerini sadece yazmakla kalmaz, onları doğrulamak ve tashih etmek için aynı zamanda Peygambere arz ederdi. Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 49-50.

¹⁵⁴ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 45-65.

¹⁵⁵ Bkz. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulûsi Yavuz, İz Yay., İstanbul, 1993, 34-57.

naklettiği “Benden Kur’an’dan başka (işittiğinizi) yazmayınız. Kim ki benden Kur’an’dan başka (işittiğini) yazdı ise onu imha etsin.”¹⁵⁶ manasındaki hadis sadece lafız itibarıyla Hz. Peygambere isnad edilmiştir. Ayrıca rivayetlerin hiçbirinde yasağın nedeni ya da bağlamı belirtilmemiştir. Dolayısıyla bu muğlaklığın giderilmesi gerekmektedir.

Aslında hadis usûlü açısından bu rivayetlere yaklaşıldığında, üçünün de reddedildiği; zira bunları nakleden kaynakların bir veya birkaçının zayıf kabul edildiği görülecektir. Ebû Said el-Hudrî’nin rivayeti de Müslim’in Sahih’inde yer almasına rağmen, Buharî tarafından, gerçekten Hz. Peygamber’in verdiği bir emir değil, Ebû Said’in kendi görüşü olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁵⁷ Fakat Hamidullah, teknik açıdan bu konuya takılıp kalmak istenmediği takdirde, hükümlerin farklılığının sebeplerini araştırarak ve bunları anlamaya çalışarak da doğru sonuca ulaşılabileceğini ifade etmektedir.¹⁵⁸

Ebû Said el-Hudrî ile Zeyd b. Sabit Hicretin üçüncü yılında yapılan Uhud savaşına gönüllü olarak katılmak istediklerinde henüz on- on iki yaşlarındaydılar. Fakat Rasûlullah, yaşlarının küçük olması nedeniyle onların bu isteklerini geri çevirmişti. Abdullah b. Abbas ise onlardan daha küçüktü. Dolayısıyla aynı şekilde, yani henüz yaşça olgunlaşmamaları sebebiyle hadis yazmalarını da yasaklamış olabilir. Bu yasağın gerekli olgunluğa eriştiklerinde kalktığı açıktır. Aksi takdirde Abdullah b. Abbas’ın vefat ettiğinde ardında neredeyse bir deve yükü tutacak kadar eser bıraktığından söz edilemezdi.

Yasağı rivayet eden diğer sahabi Ebû Hureyre’ye gelince; o Hicretin yedinci senesinde Hayber savaşı sırasında Müslüman olmuş ve Yemen’den henüz gelmişti. Naklettiğine göre kendisiyle birlikte bir grup hadis yazmakla meşgulken Peygamberimizin durumu görmesi üzerine, “Allah’ın kitabını saf tutun (bozmayın), bulaştırmayın.”¹⁵⁹ şeklinde bir yasakla karşılaştılar. Buradaki engellemenin sebebi de açıktır ki, Kur’an ile hadislerin birbirine karışma endişesidir. Çünkü hadisler Kur’an yazılı sayfaların kenarlarındaki boşluklara yazılmaktaydı. Hz. Peygamber de haklı

¹⁵⁶ Ebu’l-Huseyin Muslim b. Haccâc, *es-Sahih*, Dâru’s-Selâm, Riyad, 2000, Zühd ve Rekaik 72; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 12; Abdullah b. Abdurrahman Ebû Muhammed ed-Dârimî, *Sünen*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1407, Mukaddime 42.

¹⁵⁷ Bkz. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, Dâru’l-Marife, Beyrut, 1379, I/208.

¹⁵⁸ Hamidullah, *İslâm’a Giriş*, 55.

¹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 13.

olarak Kur'an'ın muhafazasına yönelik şartların gerektirdiği tedbirleri almak zorundaydı. Buradaki yasağın da mahiyeti itibariyle geçici olduğu düşünülebilir. Tersine yasak kesin ve daimî olsaydı, Ebû Hureyre gibi dinin emir ve yasaklarını gözetme hususunda hassasiyetiyle tanınan bir insan, hadislere dair çokça kitap yazmazdı.

Sonuç olarak; hadislerin yazılması ile ilgili birbiriyle çelişir gözükken bu iki zıt emir, sahabede bir hayret uyandırmadığına, umumî ve kesin olarak algılanmadığına göre bizi de şaşırtmamalıdır. Çünkü Hz. Peygamberin hadislerin yazılmamasına dair bu emri kesin, sürekli ve umumî olsaydı, en yakın arkadaşları Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in bundan habersiz olmaları kesinlikle mümkün olmazdı. Zira onlar da Rasûlullah'ın hadislerini bir araya toplamak istemişlerdi. Daha sonra bu isteklerinden vazgeçmeleri ise mezkur yasaktan değil, şahsî hassasiyetlerinden kaynaklanıyordu.¹⁶⁰

4.3. Sahife-i Hemmâm b. Münebbih

es-Sahife es-Sadika, yani bugün daha çok bilinen ismiyle Sahife-i Hemmâm, Hemmâm b. Münebbih'in aracılığıyla gelecek nesillere aktarılan ve eksiksiz olarak bize ulaşan, şimdiye kadar tarif edilen hadis koleksiyonlarının en eskisidir. Gerçek tarihi bilinmese de sahifenin, Ebu Hureyre'nin vefatı h.58 tarihinden önce talebesi Hemmâm'ın eline geçtiği kesindir. Hemmâm b. Münebbih'den sonra ise sırayla Ma'mer b. Raşid, Abdurrezzak b. Hemmâm tarafından ayrı bir kitap olarak muhafaza edilen eser, Abdurrezzak'ın öğrencileri arasında temayüz eden iki isim Ahmed b. Hanbel ve Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yusuf es-Sülemî'ye ulaştı. Ahmed b. Hanbel, sahifeye "Ebû Hureyre'nin rivayetleri" adlı bölümle Müsned'inde yer verdi ve Müsned var olduğu müddetçe onun da devam etmesini sağladı. Sülemî ise sahifeyi yine ayrı olarak derslerinde işleyerek nesilden nesile aktarılmasını sağladı. Ki bugün Sahife-i Hemmâm'ın Berlin ve Şam'da bulunan elyazmaları Sülemî kanalından gelmiştir.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığına göre eser, hem ayrı bir kitap olarak hem de kısmen ya da tamamen daha sonraki muhaddislerin kitapları içerisinde yer alarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu da elyazmaları ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin

¹⁶⁰ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 96-104.

ilgili kısmının karşılıklı olarak doğrulanması fırsatını vermektedir. Ayrıca Hemmâm'ın sahifesindeki hadisler Ma'mer, Abdurrezzak, Buharî ve Müslim gibi diğer hadisçilerin kitaplarında, bunlar konularına göre tasnif edildiği için dağınık olarak yer almaktadır. Fakat dağınık olmasına rağmen onların rivayetleri de kontrol edildiğinde görülecektir ki kaynakları Hemmâm b. Münebbih'dir. Dikkati çeken en önemli husus ise Hemmâm'ın sahifesi ile bu rivayetler arasında bir nokta farkı bile söz konusu değildir. Zira Hamidullah, Sahife-i Hemmâm'ı Buharî ve Müslim'in eserleri ile karşılaştırarak, aralarındaki onca zaman farkı ve ravi zincirine rağmen hadislerden hiçbirisinin tek kelimesinin dahi değişmemiş olmamasına yönelik hayranlığını dile getirmiştir. Çünkü eserler arasındaki bu örtüşme, oryantalistler tarafından hilekarlık isnad edilen Buharî ve Müslim gibi önemli şahsiyetlerin eserlerinin doğruluğunu da ispat etmektedir.

Hamidullah, elyazmalarının isnadlarını incelediğinde arada bir kişinin isminin atlandığını tespit etmiştir. Şam'daki elyazmasının isnadı şu şekildedir:

Muhammed b. Abdurrahman el-Bendehî – Muhammed b. Ahmed el-İsfahanî – Abdulvehhab b. Muhammed b. Mende – babası Muhammed b. İshak b. Mende – Muhammed b. el-Hüseyin el-Kattan – Ahmed b. Yusuf es-Sülemî – Abdurrezzak b. Hemmâm b. Nâfi' – Ma'mer b. Râşid – Hemmâm b. Münebbih – Ebû Hureyre – Rasûl-i Ekrem.

Burada müstensihinin dikkatsizliği sonucu bir ismin unutulduğunu tahmin etmektedir. O da Muhammed b. İshak b. Mende'nin, eseri Muhammed b. el-Hüseyin el-Kattan'dan dinlemiş gibi gösterilmesidir. Fakat İbn Mende h.310/m.922'de doğmuş, isnada göre hocası olarak gözüken el-Kattan ise h.302/m.914'de ölmüştür. Yani birbirleri ile görüşme imkanları kesinlikle yoktu. Buradaki atlanan ravi büyük ihtimalle es-Sem'ânî'nin *Kitab-ı Ensâb* adlı eserinde Kattan maddesindeki açıklamaya göre el-Kattan'ın oğlu Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Kattan'dır. Aynı hata Berlin'deki nüshada da bulunmaktadır. Dolayısıyla elyazması Abdulvehhab b. Mende için yazıldığı sırada bu hatanın işlenmiş olabileceği kanaatindedir. Bununla birlikte Hamidullah bunu, formaliteye ilişkin bir hata olarak gördüğü için metnin aslının bundan etkilenmediğini zikretmiştir. Çünkü hatanın işlenmesinden 200 yıl önce, metni tamamen muhafaza eden Ahmed b.

Hanbel'in Müsned'i ile bu elyazmaları karşılaştırıldığında birbirinin aynı olduğu görülmektedir.

Buna göre, eserin 1953'te neşredilmesine kadar geçen 13 asırlık süre zarfına rağmen sahifenin metnine bir tek değişiklik sızmadığına göre şu sonucu çıkarmak mümkündür: Bu sözler, Hz. Peygamberin ağzından işitildiği zamanla Ebû Hureyre tarafından yazılması arasındaki kısa süre arasında da bir değişikliğe uğramamıştır. Onun da ötesinde hadisler sadece Ebû Hureyre tarafından değil, başka sahabiler tarafından da rivayet edilmiştir. Yani Ebû Hureyre tarafından metinde herhangi bir değişiklik yapılmış olması ihtimali de kesinlikle olamaz. Aynı şekilde bu hadisler Kütüb-i Sitte yazarları ve diğerleri tarafından da uydurulmuş olamaz. Belki onlar da bunları, ilk zamandan itibaren güven ve sadakatle nesilden nesile aktarıldığına kâni olduklarında ancak kendi kitaplarına dahil etmişlerdir. Kısaca tüm bu veriler bir araştırmacı üzerinde olumlu etkiler bırakarak, hadis kitaplarına olan güveni pekiştirmektedir.¹⁶¹

Kitabın sonunda Hamidullah, Sahife-i Hemmâm'daki 138 hadisin Arapça metinleri ve çevirilerini vermiştir. Asıl ilgilendiği mesele hadislerin Hz. Peygamber döneminden itibaren yazılması, muhafaza edilmesi ve bunu destekleyen bir belge olarak Sahife-i Hemmam'ın neşredilmesi olduğu için hadislerin değerlendirmesini yapmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada da üzerinde fazla mesai harcanması gereken bu hadislerle ilgili bir değerlendirmeye gidilmeyecektir.

¹⁶¹ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, 70-92.

SONUÇ

Muhammed Hamidullah, hayatı, kişiliği ve eserleri ile ülkemiz de dahil olmak üzere hem doğuda hem batıda ilgi odağı olmuştur. Vefatından sonra da bu ilgi hiç azalmamış gerek kendisi gerekse eserleri çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Yaşantısı, kişiliği, ahlakı ve eserleri ile modern dönem araştırmacıları için her zaman örnek bir ilim adamı modeli teşkil etmektedir. Hem doğu hem de batının ilim ve kültüründen istifade ederek özgün bir ilmî tavır benimsemesi onu, çağdaşları arasında farklı kılmaktadır. Oldukça sıkıntılı geçen yaşamına rağmen din ve ilim konusundaki samimiyeti, iştiağı ve sorumluluğu hiçbir zaman azalmamış, neredeyse hayatının sonuna kadar çalışmalarını titizlikle sürdürmüştür. Bu nedenle etkisi ne doğduğu ne de yaşadığı yerle sınırlı kalan bir ilim adamı olarak XX. yüzyıla damgasını vurmuştur.

Akademik anlamda İslami ilimlere dair büyük ihtiyacın olduğu bir dönemde Türkiye'ye gelerek yirmi beş yıl boyunca Türk araştırmacılarına katkıda bulunması ve bugün sahalarında uzman oldukça değerli ilim adamlarının yetişmesine vesile olması da ilim çevrelerimiz tarafından unutulmaması gereken bir husustur.

Günümüz araştırmacılarının bir tek alanda derinleşme/körelme çıkmazının içine düşmelerinin aksine Hamidullah, İslami ilimlere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmış ve çalışmalarında bunu başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Böylece İslami ilimlerin birbirinden kesin çizgilerle ayrılamayacağını bize tekrar hatırlatmıştır.

Hadis ve sünneti hem hukukî hem de tarihî bakımdan Kur'an'dan sonra en önemli kaynak olarak görmüştür. Oryantalistler ve "sadece Kur'an yeter" zihniyetindeki bazı ilim adamlarının tersine hadise/sünnete hakettiği değeri vermiştir. Bunu da özellikle hadislerin yazımı ve korunması meselelerini vurgulayarak ispatlamaya çalışmıştır. Ancak yazıya vurgunun yanında ezber faktörünü asla arka plana atmamıştır. Genel anlamda ilim yapmak istedikçe de her ikisinden faydalanmanın gerekli olduğunu savunmuştur.

Sayısız hukuk ve tarih (özellikle Hz. Peygamber dönemi) gibi daha fazla yoğunlaştığı alanlardaki çalışmalarından az olmasına rağmen, hadisle ilgili eserleri

de üzerinde durulması gereken çalışmalardır. Dolayısıyla çalışmamızda imkanlar ölçüsünde buna riayet etmeye çalıştık. Bununla birlikte temennimiz şudur ki, Muhammed Hamidullah'ın diğer alanlara dair anlayışı ve eserlerinin de ayrı ayrı çalışmalarda ele alınması, onun çok yönlü ilmî tavrının daha net anlaşılmasında faydalı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beytu'l-Efkâri'd-Duveliyye, Lübnan, 2005.
- Akyüz, Vecdi “*Muhammed Hamidullah'ı Anarken*”, www.zaman.com.tr, 19.12.2006, Yorumlar.
- Altınay, Ramazan, ‘*Örnek Bir Çağdaş İslam Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah*’, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3. sayı, Van, 2000.
- Arnold, T. W.- Mujeeb, M., “*Hindistan*” maddesi, İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yayinevi, İstanbul 1950.
- Athaullah, Sadida, “*Dr. Hamidullah*”, www.isna.net/Horizons/article.
- _____, <http://tyo.ca/islambank.community/modules>.
- Avcı, Casim “*Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)*”, Hadis Tetkikleri Dergisi, İstanbul, 2003, I/I.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulûsi Yavuz, İz Yay., İstanbul, 1993.
- Bilici, Faruk, “*Fransa*” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996.
- Birişik, Abdülhamit, “*Hindistan*” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998.
- _____, “*Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü, Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler*”, Dîvân İlmî Araştırmalar, İstanbul, 2004, XVII (2004/2).
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru's-Selâm, 3. Baskı, Riyad, 2000.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman Ebû Muhammed, *Sünen*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407.
- Görmez, Mehmet, “*Hamîdullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatiboğlu ile Söyleşi*”, İslâmiyât-Kitâbiyât Bülten (Ekim-Aralık), Ankara, 2002, V/4.
- Güler, Zekeriya, ‘*Muhammed Hamidullah'ın Kişiliği ve Araştırmaları Üzerine Ali Osman Koçkuzu İle Mülakat*’, Hadis Tetkikleri Dergisi, II/1, İstanbul, 2004.

- *Hamidullah Hoca Özel Sayısı*, Yedi İklim, İstanbul, 2003, XVI.
- Hamidullah, Muhammed, (*Makaleler*) *İlk İslam Devleti*, ter: İ. Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul, 1992.
- _____, *‘İslâmî İlimlerde İsrâiliyyât Yâhut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler’*, çeviren: İbrahim Canan, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 2.sayı, Ankara, 1977.
- _____, “*Sünnet*” maddesi, İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1970, XI.
- _____, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, çev. Ülkü Zeynep Babacan, Beyan Yay., İstanbul, 2002.
- _____, *Aziz Kur’an: Çeviri ve Açıklama*, çeviren: Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, Beyan Y., İstanbul, 2003.
- _____, *Hukuk İlmine İslâmın Mühim Yardımları- “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini”*, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1958.
- _____, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul, 1998.
- _____, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1972.
- _____, *İslam Anayasa Hukuku*, editör: Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayımcılık, VI. Baskı, İstanbul, 2003, I-II.
- _____, *İslam, Bilim ve Felsefe*, tercüme: Ali Zengin, Akabe Y., İstanbul, 1990.
- _____, *İslâm’a Giriş*, çev. İbrahim Arif Koytak, Veysel Uysal, Beyan Yay., İstanbul, 2003.
- _____, *İslam’da Devlet İdaresi*, çeviren: Hamdi Aktaş, Beyan Y., İstanbul, 1998.
- _____, *İslâm’ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yay., İstanbul, 2002.
- _____, *İslamın Hukuk İlmine Yardımları – Makaleler Külliyatı*, derleyen: Salih Tuğ, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1962.

- _____, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, Beyan Yay., İstanbul, 2005.
- _____, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, sadeleştiren: Mesut Karaşahan, Beyan Yay., İstanbul, 2004.
- _____, *The Battlefields of the Prophet Muhammad*, Woking- England, 1953.
- _____, *el-Vesâiku's-Siyasiyye (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri)*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997.
- Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu (18-19 Kasım 2005), Tertip Heyeti: Mustafa Kara, Mustafa Uyar, Cağfer Karadaş, Adem Apak, M. Emin Maşalı, Mustafa Top, Abdullah Demir, Bursa İl Müftülüğü- U. Ü. İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2007.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1379.
- İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siyer*, tah: Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel, Akabe Yay., İstanbul, 1988.
- Kara, İsmail, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, Dergâh Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2006.
- Momin, A. R., “*Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)*”, Islamic Culture, Hyderabad, 2003, LXXVII.
- Muslim, Ebu'l-Huseyin Muslim b. Haccâc, *es-Sahîh*, Dâru's-Selâm, Riyad, 2000.
- Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Dâru's-Selâm, Riyad, 2000.
- Özcan, Azmi, “*Haydarâbâd Nizamı*” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998.
- _____, “*Hindistan*” maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Muhammed Hamidullah Hocam'dan Mektuplar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2006.
- _____, “*Paris Müslümanları Öksüz*”, Yeni Dünya, İstanbul, 1997, IV/44.

- _____, “*Üstad Muhammed Hamidullah’ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi*”, Bilgi ve Düşünce, İstanbul, 2003, I/4.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünen*, tah. Ahmed Muhammed Şakir vd., Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, t.y.
- Tuğ, Salih- Yaşaroğlu, M. Kamil, “*Muhammed Hamidullah*” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2005.
- _____, “*Tanıdığım Hamidullah*”, *Hayatlarıyla Yol Gösterenler*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.
- Uluslar arası Muhammed Hamidullah Sempozyumu, 16-17 Aralık 2006, İstanbul.
- www.mhcisd.org/biography.
- www.tmkv.org.tr/kulturevi/kulturarmagani.htm .
- Yıldırım, Suat, “*Muhammed Hamidullah*”, Yeni Ümit Dergisi, İzmir, 2003, sayı:59.
- Yıldız, Alim- Koçyiğit, Tahsin, *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

ÖZET

Çerçibaşı, Hale, Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: M. Emin Özafşar, 87 s.

Muhammed Hamidullah XX. yüzyılın en önemli Müslüman araştırmacılarından biridir. Sergilemiş olduğu ilmî tavrıyla o, ne klasik ne de moderndir. Bilakis sentezci bir kişiliğe sahiptir. Dolayısıyla özgün bir araştırmacıdır. Çok sayıda kitap ve makalesi bulunmaktadır. Her ne kadar çağdaşları tarafından bazı ciddi eleştiriler olsa da İslam araştırmalarında oldukça etkilidir. Özetle hayatı ve ilmî kişiliği akademik bir çalışmada incelenmesi gerekmektedir.

Buna göre tezin ilk bölümü Hamidullah'ın hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri hakkındadır. İkinci bölüm ise peygamber tasavvuru, hadis anlayışı ve çağdaş hadis araştırmalarındaki yeri ile ilgilidir. Ona göre hadis ve tarih arasında bir benzerlik söz konusudur. Bu nedenle hadislere de tarihi tenkit metodunu uygulamaktadır. Hadisleri resmî/gayri resmî belgeler ve sahabenin Hz. Peygamberin söz ve fiilleriyle ilgili nakilleri olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bilhassa hadis tarihi ile ilgilenmektedir (hadislerin yazımı ve tedvini). Oryantalistlerin iddialarını çürütmek için de en eski koleksiyonlar ve belgelere ulaşmaya çalışmaktadır. Bu açıdan el-Vesaike's-Siyasiyye ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih adlı eserleri önemlidir. Tüm bu nedenlerden ötürü Hamidullah'ın biyografisi, hadis anlayışı ve çalışmaları üzerinde düşünülmelidir.

ABSTRACT

Çerçibaşı, Hale, Muhammad Hamidullah and His Position in Modern Hadith Studies, Master's Thesis, Advisor: Assoc. Prof. M. Emin Özağar, 87 p.

Muhammad Hamidullah is one of the most important Muslim scholars of XX. century. Because of his scholarly attitude, he is neither classic nor modern. On the contrary he has got a synthesist personality. So he is an original scholar. He has got lots of books and articles. However some people criticized him seriously in his time, he has been so effective about Islamic studies. In brief his biography and his scholarly personality must be studied in an academic work.

So the first section of our thesis is deal with Hamidullah's biography, his scholarly attitude and his works. The second section is about his understanding of the Prophet and hadith and his position in modern hadith studies. According to him there is a similarity between hadith and history. He applies historical critique method to the hadiths. He divides hadiths into two groups: 1- formal and informal documants, 2- companions' narrations about Prophet's sayings and deeds. In particular, he considers history of hadith (especially writing and compilation of hadith). He tries to reach the oldest collections, documants, etc. Because he wants to disprove arguments of orientalist absolutely. Therefore his books 'Al-Watha'iq al-Siyasiyyah' and 'Sahifah Hammam Ibn Munabbih by Hammam Ibn Munabbih' are important. Because of all these reasons Hamidullah's biography, his hadith view and works must be considered.